

Kars'tan Batı'ya Doğru Yaşanan İç Göçler Üzerine Bir Araştırma¹

Muhammed Abdullah KONDAKCI* Aysun ÖCAL**

Öz: Türkiye'de 1950'li yıllardan itibaren iç göç hareketi yoğun bir şekilde artmıştır. Bu göç hareketine bağlı olarak kentleşme süreci de hızlanmıştır. Türkiye'de meydana gelen göç hareketleri çoğunlukla geri kalmış bölgelerden gelişmiş bölgelere doğru olmuştur. Türkiye'de gerçekleşen iç göçler, ekonomik yönden geri kalmış Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden, daha gelişmiş olan Marmara, Akdeniz ve Ege bölgelerine doğru gerçekleşmiştir. Doğu Anadolu'nun önemli yerleşim yerlerinden biri olan Kars ili de göç veren kentlerin başında gelmektedir. Kars'tan göç edenlerin tercih ettikleri yeni yerleşim merkezlerinin genelde Batı illeri olduğu göze çarp Kars'tan İstanbul, Ankara, İzmir illerine göç eden 30 katılımcı ile derinlemesine mülakat görüşmeleri sağlanmıştır. Bu çalışma, stratejik ve tarihi öneme sahip illerden biri olan Kars'ı ele almaktadır. Kars'ın yıllardan beri göç vermesinin sebeplerini ortaya çıkarmayı ve bu konuda çözüm önerileri sunmayı amaçlayan bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan derinlemesine mülakat yöntemi seçilmiştir. Bu kapsamda, Kars'tan Batı'ya göç edenlerin hangi kaygılarla göç ettiğini açığa çıkararak, göçün sebeplerini ortaya koyma amacındadır. Ayrıca, Kars açısından göçün durdurulması konusunda yapılacak çalışmalara ışık tutmak da çalışmanın amaçları arasında yer almaktadır. Çalışma sonucunda Kars'tan Batı'ya göçlerin sebepleri, göçmenlerden elde edilen veriler ışığında ortaya konulmaya çalışılmış ve Kars'tan verilen iç göçün durdurulması için çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Göç, İç Göç, Kars İli.

A Study on Internal Migration from Kars to the West

Abstract: In Turkey, migration movements have accelerated since 1950. Depending on migrations, process of urbanization has been increased. Migration movements eventuated in Turkey have generally occurred from undeveloped regions to developed

¹ Bu makale, Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalında, 2021 yılında M. Abdullah Kondakçı tarafından Doç. Dr. Aysun Öcal danışmanlığında sonuçlandırılan "Kars'tan Batı'ya göçler: Bir saha araştırması" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* Öğr. Gör., Kafkas Üniversitesi Adalet Meslek Yüksekokulu, Ceza, İnfaz ve Güvenlik Hizmetleri, e-mail: abdullahkondakci@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-8470-2434

** Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı. e-mail: ayemen81@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4552-4521

Makale Geliş Tarihi: 29.11.2021

Makale Kabul Tarihi: 22.07.2022

regions. Internal migration movements, firstly occurred in Turkey happened from economically undeveloped East and South East Anatolia to more developed Marmara, Mediterranean and Aegean Anatolia regions. Kars City, which is one of the important residential area of East Anatolia, is also another emigrated city. It is striking that people emigrating from Kars prefer new settlement areas from West Cities. This study deals with Kars, one of the provinces of strategic and historical importance. In this study, which aims to reveal the reasons why Kars has migrated for years and to offer solutions on this issue, in-depth interview method, which is one of the qualitative research methods, has been chosen. Moreover, in this context, another aim was to find out the reasons for migration by revealing the concerns of those who migrated from Kars to the West. It is also one of the aims of the study to shed light on the efforts to stop migration for Kars. As a result of the study, reasons of migration from Kars to West was investigated and tried to reveal according with the data obtained from immigrants and also, some solutions were offered to stop migration from Kars.

Keywords: Migration, internal migration, Kars city.

Giriş

Göç, bütün toplumları etkileyen, olumlu yönleri kadar olumsuz yönleri de bulunan bir olgudur. Birçok sebepleri ve sonuçları olan göç hareketleri, hemen hemen insanlık tarihiyle bütünleşiktir ve tüm zamanlarda toplumları ve toplulukları etkileyen bir değişken olmuştur. Göç, esasında sosyal bir hareket olmasına rağmen, ekonomik hayattan kültürel hayata kadar yaşamın her alanını etkileyen temel değişim araçlarından biridir.

Türkiye özelinde de gerçekleşen göçlerin sebeplerini ekonomik, sosyal, siyasi ve doğal sebepler olarak sınıflandırılabilir. Türkiye’de iç göç hareketleri, özellikle 1950’li yıllardan sonra yoğunlaşmaya başlamıştır. Göçün yönü genellikle ekonomik bakımdan geri kalmış yerlerden gelişmiş yerlere doğru gerçekleşmiştir. Türkiye’nin geri kalmış bölgelerini ise genellikle Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki iller oluşturmuştur. Doğu Anadolu’nun önemli yerleşim yerlerinden biri olan Kars ili de göç veren yerlerin başında gelmektedir. Kars’ın yıllardan beri net göç hızı negatiftir. Net göç, belirli bir yerleşim yerinin aldığı göç ile verdiği göç arasındaki farktır. Belirli bir yerleşim yerinin aldığı göç verdiği göçten fazla ise net göç pozitif, verdiği göç aldığı göçten fazla ise net göç negatiftir. Kars 2019 Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre net göç bakımından Türkiye’nin 68. şehri ve en çok göç veren 14. şehri konumundadır.

Bu çalışma, Doğu Anadolu’nun stratejik ve tarihi öneme sahip illerinden biri olan Kars’ın yıllardan beri göç vermesinin sebeplerini ortaya çıkarmayı ve bu konuda çözüm önerileri sunmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda Kars’ın en çok göç verdiği iller olan İstanbul, Ankara, İzmir’de bir saha araştırması yapılmıştır. Çalışmanın temel soruları: Kars’ın göç vermesinin sebepleri nelerdir? Kars’ın göç vermesinin, kentin sosyo-ekonomik gelişmişliği, kentli nüfusun eğitim seviyesi ve kentin, bünyesinde barındırdığı insanlara

sunduğu veya sunamadığı imkânlarla ilişkisi nedir? Göç eden insanların Kars'a dair düşünceleri nelerdir? Kars'ta göçü durdurmak için çalışmalar yapılmakta mıdır? Kars'ta göçü durdurmak için ne gibi çalışmalar yapılabilir? şeklinde belirlenmiştir. Araştırma için seçilen kentlerde yaşayan tüm Karslı göçmenlere ulaşılması bir hayli güç olacağı için araştırma yapılırken sınırlandırma yapmak gerekmiştir. Saha çalışmasında nitel araştırma yöntemlerinden biri olan derinlemesine mülakat yöntemi seçilmiş ve Kars'tan İstanbul, Ankara, İzmir illerine göç eden 30 katılımcı ile derinlemesine mülakat görüşmeleri sağlanmıştır. Bu yöntemin seçilmesinin sebebi, görüşmecilere bilgi ve tecrübelerini aktarırken esneklik kazandırmak, daha verimli ve geniş çerçeveli bilgiler edinmek ve edinilen bilgileri sayılarla ortaya koymak dışında görüşmecilerin cümleleri ile ifade etmektir. Mülakat soruları, Aksaray Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu tarafından onaylanmıştır. Pandemi koşulları sebebiyle mülakatlar isteğe bağlı olarak, yüz yüze görüşme, telefonla görüşme veya yazılı sorulara yazılı olarak cevap verilmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Kavramsal Boyut

Göç, kişilerin hayatında önemli değişimler meydana getiren ve toplumsal, psikolojik, kültürel, sosyal boyutları olan bir olgudur. Bireylerin bir bölgeden başka bir bölgeye hareketi olarak görülen göç, insanoğlunun yaratılışı ile başlayan bir süreçtir. Çeşitli doğal afetler, insanlar arası çatışmalar, insanların daha iyi yaşam şartlarında yaşama isteği gibi faktörler bahsi geçen hareketliliğe sebep olabilmektedir (Yemen vd., 2017: 1124).

Göç kavramı, çeşitli yönleriyle sosyal bilim dallarının ilgi odağı olmuştur. Örneğin, yer değiştirme bakımından bakıldığında coğrafyanın, bireyler arası ilişkiler bakımından bakıldığında sosyolojinin, bireylerin göçe nasıl karar verdiği yönünden bakıldığında psikolojinin, iş gücünün yapısının dağılımı açısından bakıldığında da sosyal politikanın alanına girmiştir (Başel, 2003: 6). Farklı disiplinlerin kapsamına girmesi ve her disiplinin göç kavramını farklı bakış açısıyla yorumlamasından dolayı, göç kavramı hakkında ortak bir tanımın ortaya koyulması zorlaşmıştır. Türk Dil Kurumu'na göre göç, siyasal, toplumsal ya da ekonomik gerekçelerle kişilerin ya da toplulukların bulundukları yerleşim alanından ayrılarak farklı bir yerleşim alanına ya da farklı bir ülkeye gitme faaliyeti olarak tanımlamıştır (TDK, 24.09.2020). Pazarlıoğlu'na göre (2007: 121) göç, yaşam koşullarını yükseltmek sebebiyle kişi ya da kişi topluluklarının yaşamakta olduğu coğrafyayı bırakarak geçici veya kalıcı olarak yeni bir coğrafyaya gitme eylemidir. Farklı bir ifadeye göre göç, bireylerin, daha iyi iş imkânları, eğitim, sağlık hizmetleri, kültürel imkânlar elde etmeyi umarak gönüllü veya zorunlu olarak yer değiştirmeleridir (Sağır, 1997: 379). Tekeli'ye göre (1998: 11) göç, bireyleri yeni bir gruba götüren ve bu grup içerisinde adaptasyon sıkıntısıyla baş başa bırakan bir yer değiştirme hareketidir. Yalçın (2004: 13) göç kavramının, bireysel veya toplumsal sebeplerle bir bölgeden

farklı bir bölgeye yapılan kısa veya uzun vadeli, devamlı ya da geçici olarak sosyal, kültürel, toplumsal ve coğrafi yer değiştirme faaliyeti olduğunu vurgulamıştır.

Hangi açıdan tanımlanırsa tanımlansın göç, ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel sebeplerle; önceki yaşamından daha kaliteli bir yaşam koşullarına kavuşma ümidiyle; süreli veya süresiz, gönüllü ya da zorunlu olarak yer değiştirme hareketidir. Bu olay, basit bir yer değişikliği gibi görülsede sebep ve sonuçları ile kişi ve topluluk üzerinde önemli etkiler meydana getirmektedir. Göç olgusu coğrafi yer değiştirme sürecinde siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan toplumsal yapıda değişiklikler meydana getirebilecek bir nüfus hareketi olmuştur (Koçak ve Terzi, 2012: 165). Bu sebeple göç sadece bir mekân değişikliği değil, aslında bir değişim süreci olmuştur.

Göç çeşitlerinin farklı kategorilerde sınıflandırmak mümkündür. Bu sınıflandırmalardan en çok bilineni coğrafi konuma göre gerçekleşen göçtür. Coğrafi konumuna göre göç, göç eylemini gerçekleştiren birey veya toplulukların, göç edecekleri yerin bulundukları ülke sınırının içerisinde olması veya olmaması koşuluna göre iç göç (ulusal) ve dış göç (uluslararası) olarak ayrılmaktadır (Koçak ve Terzi, 2012: 169; Pazarlıoğlu, 2007: 121). İç göç, neredeyse tüm ülkelerin karşı karşıya kaldığı bir olgudur. Özellikle 19. yüzyıldan sonra iç göçler, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de çoğunlukla köyden kente doğru olmuştur. Türkiye’de bölgeler arası kalkınma ve gelişmişlik farklılıklarından kaynaklı olarak, bilhassa kentleşme ve sanayileşme sürecinin ivme kazandığı 50’li yıllardan sonra, köy hayatından büyük kent merkezlerine doğru göç hareketi yoğunlaşmıştır (Coşkun, 2008: 240). Türkiye’de iç göçün akım yönü, genellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nden Batı bölgelerine doğru olmuştur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde hızlı bir şekilde artan nüfus, zamanla bulundukları bölgelere sığmayıp, çeşitli amaç ve isteklerle Batı’ya doğru göç etmiştir.

Göç kararının alınmasının altında yatan en büyük sebeplerden biri, ekonomik sebeplerdir. Ekonomik temelli göçlerde en önemli faktörler gelir ve istihdamdır. Göç hareketi, bireylerin ekonomik şartlarını iyileştirmede önemli bir yol olarak görülmektedir. Tarımda yaşanan modernleşme ve sanayileşme sonucunda kırsal kesimlerden kentlere doğru göç hareketi meydana gelmiştir (Kocaman ve Beyazıt, 1993: 2). Başel (2007: 522), Türkiye bazında iş gücü hareketliliğini, tarımsal toprakların miras yoluyla paylaşılması ve tarımda makineleşme ile açıklamıştır. Bununla birlikte, özellikle 1980 sonrası değişen ekonomi politikaları, emeğin alım gücünü düşürmüş, yeni tüketim alışkanlıkları oluşturmuş ve güvenceli iş sahalarını yetersiz hale getirmiştir. Bunun sonucunda düzenli geliri olmayan bireyler, sosyal ve ekonomik sıkıntılar yaşadığı için imkânlarını zorlayarak yeni geçim planları yapmak zorunda kalmışlardır (Yıldız, 2017: 1830). Çalışma hayatına katılan her bir birey, göç ettiği merkezin zamanla iş gücüne doymasına ve merkezin göç alma kapasitesinin dolmasına sebep

olmaktadır. Dolayısıyla iş gücü ve emek, “merkezin çevresindeki şehirlere” doğru hareket etmektedir. Böylece yeni göç hareketleri ve yeni merkezler oluşmaktadır (Çelik, 2006: 1).

Göç ile ilgili yaklaşımların en önemli varsayımı, bölgeler veya ülkeler arasındaki sosyo-ekonomik dengesizliklerin göç hareketini meydana getirmiş olmasıdır. İşsizlik, kazanılan ücretin yetersizliği ve kaynak bölüşümündeki eşitsizlikler göçü ortaya çıkaran önemli ekonomik sebeplerdir (Bülbül ve Köse, 2010: 79). Göç, göç alan yerleşim yerlerinde birçok değişiklik meydana getirdiği gibi, göç veren yerleşim yerlerinde de birçok değişikliğe sebep olmaktadır. Göç, göç veren yer için ekonomik kaynakların yer değiştirmesi ve iş gücü kaybına sebep olduğu için göç veren bölgenin gelişme hızını düşürmektedir. Bu da var olan sosyo-ekonomik eşitsizlik ve gelişmişlik farkını genişletmektedir (Dücan, 2016: 172). Tüm bunlar göçün hem göç veren hem de göç alan yerlere ekonomik yönden etki ettiğini göstermektedir.

Yapılan araştırmalar sosyal ve kültürel sebeplerin göç etme arzusuna ne kadar etki ettiğini ortaya koymaktadır. Örneğin TÜİK'in 2011 yılında yapmış olduğu araştırmaya göre % 41,5 ile ilk sırada “hanedeki bireylerden birine bağımlı göç” gelmektedir. Bireylerin göç kararı almasında akraba ve dostlar iki açıdan önemlidir. İlki, göç edecek bireylerin gidilecek olan yer hakkında bilgilendirilmeleridir. İkincisi de göç eden bireylere gittikleri yerde barınma ve beslenme konusunda destek olunmasıdır (Çelik, 2006: 161). Yine TÜİK'in araştırmasına göre eğitim sebebiyle göç % 22,6 ile ikinci sırada gelmektedir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi okul ve öğretmen bakımından yetersizdir. Buna bağlı olarak da okullaşma ve eğitim oranı diğer bölgelere göre düşük kalmaktadır. Bu bağlamda, bu bölgelerde okumak isteyen yetenekli çocuklar ve çocuklarını daha iyi eğitim şartlarında yetiştirmek isteyen ebeveynler, eğitim imkânları gelişmiş yerlere göç etmektedir (Taşçı, 2009: 190). Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşıp gelişmesi, bireyleri, gelişmiş yerlerdeki olanaklardan haberdar ederek ve daha iyi koşullarda yaşama imkânlarının olduğunu fark ettirerek onları göçe özendirmiştir (Başel, 2007: 523). Eğitim imkânlarına, mesleki eğitimlere, kişisel gelişim kurslarına, sosyal mekân ve etkinliklere ulaşım noktasında özellikle gençlerin sıkıntı çekmesi, onları, göç etmeye yönlendirmiştir. Göç etme kararı veren bireyler, yaşam koşulları, daha yüksek olan bölgelerdeki bireyler gibi kültürel birikim ve çevre edinmek istemektedir. Ayrıca doğal afetlerden kaynaklı olarak da göçlerin gerçekleştiği bilinmektedir (Akçora, 1996: 242; Varol ve Gültekin, 2016: 49).

Birey veya toplulukların göç kararı almasında siyasal sebeplerde önemli bir yer tutmaktadır. Savaşlar, ihtilaller, işgaller, nüfus mübadeleleri, terör olayları, dini ve siyasi baskılar vb. gibi sebeplerden kaynaklanan göçleri bu kategoride değerlendirmek mümkündür (Yemen vd., 2017: 1124). Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki göç hareketinin temelinde ekonomik, sosyal ve doğal sebeplerin yanında terör örgütü faaliyetlerinden kaynaklı kaygılar da vardır (Başel, 2007:

524). Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki terör olayları sonucu, can güvenliğinin olumsuz etkilenmesinden dolayı birçok yerleşim birimi devlet tarafından boşaltılmış ve sivillerin daha güvenli yerlere göç ettirilmesi sağlanmıştır (Yelda, 2010: 18). Bunun yanında 2011 yılında baş gösteren ve halen günümüzde de devam eden Suriye' deki iç savaşı sonucunda yaklaşık 4 milyon Suriyeli can güvenlikleri olmadığı için bölgedeki farklı ülkelere göç etmişlerdir. Ayrıca kalkınma programları kapsamında yol, köprü, tünel, baraj ve liman gibi projeleri hayata geçirmek amacıyla, istimlak ve kamulaştırma faaliyetleri sonucunda ilçeler ve köyler boşaltılarak burada yaşayan bireyler göç etmeye mecbur bırakılmıştır (Pazarlıoğlu, 2007: 123).

Kars'tan Batı'ya Göçler: Bir Saha Araştırması

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Stratejik önemi olan Kars ili, esasta göç alması gerekirken, Türkiye'nin en çok göç veren şehirlerinden biri olmuştur. Bu çalışma, Kars'tan Batı'ya göç edenlerin hangi kaygılarla göç ettiğini açığa çıkararak göçün sebeplerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Kars açısından göçün durdurulması konusundaki çalışmalara ışık tutmak da çalışmanın amaçlarındandır.

Çalışmada Kars'ın seçilmesinin temel sebebi, Kars'ın son yıllarda göç vererek sürekli nüfus kaybetmesinin sebeplerini ortaya koymaktır. Çünkü 1935 yılı nüfus sayımlarında Kars, 306.444 nüfusuyla Türkiye'nin yirminci şehri iken; bugün 285.410 nüfusuyla Türkiye'nin altmış birinci şehridir. Kars'ın nüfus kaybında, Ardahan ve Iğdır'ın Kars'tan koparılması il yapılmasının da büyük pay sahibi olduğu söylenilebilir. Ama Kars'ın nüfus kaybını yalnızca bu nedenle açıklamak yanlış olacaktır. Çünkü Türkiye'de ilçeleri il yapılan başka şehirler, Kars gibi her sene nüfus kaybı yaşamamış, hatta kimi şehirlerin nüfusu her sene biraz daha artmıştır. Buradan anlaşılabacağı üzere, Kars'ın nüfus kaybının daha başka sebeplerinin var olduğu düşünülmektedir. Bu sebepler ortaya konulduğunda, hem Kars'ta göçü önleyici nüfus politikalarına yardımcı olunacak; hem de çalışma, Kars'ı çalışan araştırmacılara göç konusunda ışık tutacaktır.

Kars İli Hakkında Genel Bilgi

Kars, tarihin en önemli ve stratejik ticaret yolu olan ipek yolunun üzerindedir. Anadolu'da farklı yollar izleyen ticaret yolları Kars platosunda birleşmiştir. Bu bağlamda ticaret yollarının Kars'ta birleşmesi, kentin adının akıllarda kalmasını sağlamıştır. İran, Rusya, Almanya ve Hindistan'da Kars adının kullanılması hatta Kanada'da bir kente verilmesi binlerce yıldır bu yollar üzerinden kültürel ve ekonomik etkileşimlerin yapıldığını düşündürmektedir (Ural, Akyüz Orat, Oran Arslan, Bingöl ve Tüysüz, 2011: 280). Kars, sahip olduğu dağ, plato ve yaylaları ile Türkiye'nin en yüksek şehirlerinden biridir (Akçayöz, Çakas,

Öztürkkan, Yazıcı ve Yurdalan, 2007: 14). Kars, günümüzde Bakü-Tiflis-Kars demiryolu ile bu niteliğini tekrar kazanmasının heyecanını yaşamaktadır.

Kars sahip olduğu yeryüzü şekilleri sebebiyle kendine özgü doğal bir savunma yapısına sahiptir. Anadolu'ya doğudan gelebilecek tehlikelere karşı savunma hususunda son derece önemlidir. Kazım Karabekir'in "Kars yaylası, Anadolu'nun bel kemiğidir, orası elde bulundurulmadıkça Anadolu'nun savunması zayıflar" sözü de bu hususu destekler niteliktedir (Kırzioğlu, 1991: 40). Kars, toprak seviyesi denizden yüksek kentlerden biridir. Kars'ın topraklarının %51'i yüksek yaylalarla, %38'i dağlarla, %11'i de ovalarla kaplıdır. Hayvancılık için oldukça uygun olan bu yaylalar, bol otlarla kaplı, hafif dalgalı ve yüksek alanların birleşmesiyle şekillenmiştir (Şener vd., 2009: 16-17). 1927 yılında Türkiye'de ilk nüfus sayımı yapılmıştır. Kars'ın nüfusu bu tarihte 205.098 olarak tespit edilmiştir. 2000 yılındaki nüfus sayımında Kars'ın nüfusu 325.016'ya çıkmış olsa dahi ülke nüfusu içindeki payı düşmüştür. Bu tarihten sonra Türkiye'nin nüfus artış hızı genellikle Kars ilinin nüfus artış hızından yüksek olmuştur (Boya ve Kafalı, 2008: 13). Tarımda makineleşmenin artması, tarımsal arazilerin miras yoluyla bölünmesi vb. sebeplerden köylerde işsizlik artmış, yurt içi ve yurt dışı göç hareketleri meydana gelmiştir (Boya ve Kafalı, 2008: 15). Kars'ta sosyal yaşam, farklı milletlerin gelenek ve görenekleriyle şekillenmiştir. Kent, sürekli bir savaş tehlikesi olduğu için "garnizon" yapısı kazanmıştır. Bu özellik günümüzde de kısmen devam etmektedir. Kent merkezinde asker ve köklü ailelerin oluşturduğu yarı seçkin yaşama rağmen, kentte geleneksel yaşama biçimi hâkimdir (Şener vd., 2009: 12). Son çeyrek asırda sanayi yatırımları canlanmaya başlamış olsa bile hâlâ tarım, hayvancılık ve ticaret sektörleri dışında büyük sermaye birikimi sağlayan yatırımcı ve sanayici sınıf oluşmamıştır. Üretim ve iklim türü farklılıklarından dolayı hayvan komisyonculuğu, süt ürünleri üreten kuruluşlar veya bu kuruluşların donanımlarının tamirini yapan meslekler de bulunmaktadır (Demircioğlu Yıldız, 2001: 67).

Nüfus yoğunluğu bakımından Kars, Türkiye'de 73. sıradadır. Ayrıca 2019 genel sayım sonuçlarına göre, Kars'ın nüfusu 285.410'dur. Bu nüfusun %51.39'u yani 146.668'i erkeklerden, %48.61'i yani 138.742'si ise kadınlardan meydana gelmektedir. Yine aynı verilere göre yaklaşık olarak %55'i 30 yaş altı, %37'si 30-64 yaş arası ve %8'i de 65yaş üstü bireylerden oluşmaktadır (TÜİK Nüfus İstatistikleri, 2019).

Araştırmanın Soruları ve Hipotezleri

Kars'ın yıllardan beri göç vermesinin sebeplerini ortaya çıkarmayı ve bu konuda çözüm önerileri sunmayı amaçlayan çalışmada, şu araştırma sorularına cevap aranmaktadır:

- Kars'ın göç vermesinin sebepleri nelerdir?

- Kars'ın göç vermesinin, kentin sosyo-ekonomik gelişmişliği, kentli nüfusun eğitim seviyesi ve kentin, bünyesinde barındırdığı insanlara sunduğu veya sunamadığı imkânlarla ilişkisi nedir?
- Karşlı göçmen bireylerin hemşehrilik ilişkilerini sürdürüp sürdürmeme durumu nedir?
- Karşlı göçmen bireylerin göç etikleri yerde herhangi bir uyum veya dışlanma sorunu yaşayıp yaşamama durumu nedir?
- Kars'tan göç eden bireylerin Kars ile bağlantılarının devam edip etmeme durumu nedir?
- Göç eden insanların Kars'a dair düşünceleri nelerdir?
- Kars'a geri dönmeyi isteyip istememe durumu nedir?
- Kars'ta göçü durdurmak için ne gibi çalışmalar yapılabilir?

Türkiye'deki iç göç literatürüne dair çalışmalar da incelenerek araştırmanın hipotezleri şu şekilde belirlenmiştir:

HP1: Kars'tan Batı'ya göçü tetikleyen en önemli faktör, ekonomidir.

HP2: Kars'taki eğitim ve sağlık koşullarının yetersizliği, göç hareketine sebep olmaktadır.

HP3: Kars'ın küçük bir şehir olması, Karşlı bireylerin birbirleriyle ilişkilerinin daha sıkı olmasını sağlamakta ve Karşlı bireyler, Batı'ya göç etseler dahi orada bulunan hemşehrileriyle ilişkilerini devam ettirmektedirler.

HP4: Göç eden bireylerin veya ailelerin, göç ettikleri ildeki yeni yerleşim yerlerinde hemşehrilerinin olup olmaması, onların geleneklerine bağlılığını olumlu yönde etkilemektedir.

HP5: Kars'tan büyük şehirlere göç eden bireyler, gittikleri yerlere uyum sağlamakta çok zorlanmamışlardır.

HP6: Göç hareketini gerçekleştiren bireylerin memnuniyet düzeyleri yüksektir ve geriye göç hareketinin gerçekleşmesi muhtemel görünmemektedir.

Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Araştırmanın kapsamı, kartopu örneklem yöntemiyle belirlenen Karşlı vatandaşların en çok göç ettiği iller olan İstanbul, Ankara ve İzmir illerinde Karşlı göçmenler ile görüşme ve mülakat yaparak göçün sebep ve sonuçlarına yönelik saha çalışmasıdır. TÜİK'ten alınan 2020 verilerine göre Kars'tan göç alan ilk beş il sırasıyla İstanbul (2.378), Ankara (1.093), İzmir (712), Kocaeli (683), Tekirdağ'dır (599).

Araştırmanın yöntemi, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan derinlemesine mülakattır. Bu yöntem, görüşülen kişilerin araştırma konusu hakkında bilgi ve

görüşlerini aktif olarak belirttiği, hayat hikâyesini anlattığı veri toplama türü olarak adlandırılır. Görüşmenin amacı, katılımcıların iç dünyalarına ulaşarak onların özgün bakış açılarının belirlenmesidir. Görüşme, araştırılan konu hakkında bireyin yaşamışlıkları, farklı deneyimleri, tutumları, düşünceleri, niyetleri, zihinsel algıları ve tepkileri gibi unsurların gösterilmesine olanak sağlar (Baltacı, 2019: 374). Mülakat formlarının göçmen bireylerle birebir görüşülerek doldurulması planlanmıştır. Ancak görüşmeler pandemi süreci içerisinde yapıldığı için görüşme yaparken, katılımcıların talepleri göz önünde bulundurulmuştur. Şöyle ki, mülakatlar isteğe bağlı olarak, yüz yüze görüşme şeklinde, telefonla görüşme şeklinde veya yazılı sorulara yazılı biçimde cevap verilmesi şeklinde yapılmıştır. Bu çalışma, konusu itibariyle Kars'tan Batı'ya (İstanbul-Ankara-İzmir) göç etmiş 30 Karşı göçmen ile yapılan 18 soruluk yarı yapılandırılmış mülakat ile örneklendirilmiş ve Etik izinleri alınmıştır.

Yapılan mülakatlarda elde edilen verilerden hareketle aşağıdaki tematik gruplandırma başlıkları oluşturulmuştur:

- Göç etmelerinin sebepleri
- Uyum sağlayıp sağlayamadıkları
- Herhangi bir dışlanma problemi yaşayıp yaşamadıkları
- Hemşehrilik ilişkileri
- Kars ile olan ilişkileri
- Göç eden bireylerin göçten memnuniyet düzeyleri
- Göç eden bireylerin geleneklerine bağlılık düzeyleri
- Kars'a geri dönmeye yönelik görüşleri
- Katılımcılara göre göçün sebepleri

Araştırmanın Bulguları

Yapılan mülakat çalışması ile Kars'tan Batı'ya göçün sebeplerinin ortaya koyulması öngörülmüştür. Bu öngörüye yönelik araştırma için 30 kişi ile mülakat yapılmıştır. Görüşmeciler G1-G10 arası İstanbul'a, G11-G20 arası Ankara'ya, G21-G30 arası ise İzmir'e göç etmiş bireyleri temsil edecek şekilde kodlanmıştır.

Görüşmecilerin demografik bilgileri özetlenecek olursa; göçmen bireylerin %30'u kadın, % 70'i erkek olmak üzere; %47'si 25-35 yaş aralığında, %27'si 36-45 yaş aralığında, %7'si 46-60 yaş aralığında, %19'u de 60 yaş ve üzerindedir. Yine bu bireylerden %4'ü ilköğretim, %10'u ortaokul, %28'si lise, %14'ü ön lisans, %30 lisans, %14'ü ise yüksek lisans mezunudur. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu genç yaşlarda Kars'tan iyi eğitim almak, sağlık sorunlarına çözüm bulmak ve en önemlisi düzenli ve geliri fazla bir iş bulmak amacıyla

göç etme kararı almıştır. Aynı zamanda Ankara'ya göç etmeyi tercih eden katılımcıların eğitim seviyelerinin diğer illere göç etmeyi tercih eden katılımcıların eğitim seviyelerinden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Görüşmecilerin Kars'tan Batı'ya Göç Etmelerinin Sebepleri

Mülakat esnasında katılımcılardan kısaca göç hikâyelerini anlatmaları talep edilmiştir. Görüşmecilerden elde edilen bulgulara göre Kars'tan batıya doğru yaşanan göçün en önemli nedeninin, işsizlik oranlarının yüksekliği olduğu gözlemlenmiştir. Bireyler ile onlara tabi olan ailelerin düzenli bir gelir elde edebilme ve daha iyi iş fırsatlarına ulaşabilme isteklerinin, göçe yönelmelerine sebep olmuş olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca yöredeki çekirdek aile nüfusunun giderek artış gösteriyor olması, işsizlik ve yoksulluk oranlarının da artmasına sebep olmaktadır. Bu doğrultuda çalışmaya katılan göç etmiş bireyleri, göçe sevk eden en önemli faktörün ekonomik sebepler olduğu söylenebilir.

Görüşmecilerin verdiği cevaplara göre, göç eden bireylerin 20 tanesi işsizlik faktörünü, göç etmelerindeki en temel sebep olarak sunmuşlardır. Bununla birlikte, görüşmecilerin altısı eğitim faktörünü, üçü toprak yetersizliğini, diğer üçü sağlık imkânlarının yetersizliğini, üç görüşmeci ise ailevi problemlerini ve son olarak iki görüşmeci de mesleki gelişimlerini göç etmelerine sebep olarak göstermişlerdir. Bu sebeplerin yanında, daha nadir de görülse, görüşmecilerin biri güvenlik gereksinimiyle, biri de iklim ve yeryüzü şekillerinin olumsuz etkileri sebebiyle göç ettiklerini belirtmiştir. Özyakışır'ın (2012) TRA2 bölgesinde yapmış olduğu araştırmada bölgeden göçe sebep olarak işsizlik, yoksulluk, düşük gelir düzeyi, eğitim, sağlık ve sosyal imkânsızlıklar gibi sosyo-ekonomik faktörlerin yattığı belirtilmiş ve bu araştırma sonuçlarıyla örtüşen bir görünüm sergilenmiştir. Yapılan mülakatlar sonucunda görüşmecilerin yaklaşık %67'sinin göç etmedeki en temel sebebi işsizlik faktörü olmuştur. İşsizlik sebebiyle göç etmiş bazı görüşmecilerin dikkat çekici ifadelerinden örnekler aşağıdaki gibidir:

“Eşim ve çocuklarımla birlikte göç ettik. Kars'ın büyük ilçelerinden birinde esnaf olarak hayatımı idame ettiriyordum. Evlenmeden önce her şey daha basit ve rahattı. Ancak evlendikten sonra aile babası olarak sorumluluklarımda sıkıntı yaşamaya başladım. Çünkü yaptığım ticaret çok üst düzey bir gelir sağlamıyordu. Bekârken kendime yetiyordum. Ancak ilk çocuğum dünyaya geldikten sonra sıkıntılarım başladı. İkinci çocuk da olduktan sonra sıkıntılarım, masraflarım hep arttı. Ayrıca iş düzeyinde de düşüş yaşadığım için göç etmeye karar verdik. İzmir'e ilk geldiğim zaman eniştemin yanında tekstil atölyesinde ütücü olarak işe başladım. Zamanla kendimi geliştirdim. Güzel bağlantılar yaptık. Şimdi eniştem ve ben birlikte 2 farklı tekstil atölyemizi işletiyoruz. Mutluyuz.” (Mülakat, G24).

“Eşim ve çocuklarımla birlikte. Karsta yaşarken esnafılık yapıyordum. Fakat bir kaç iş yaptım ve olmadı iflas ettim. Sonrada Kars'ta iş bulmakta zorlandım. O zaman İzmir'de olan bir asker arkadaşım bana fabrikaların çok olduğunu İzmir'de iş bulmamın daha rahat olacağını söyledi. Bir müddet düşündükten sonra göç etme kararı aldık. Önce ben gittim. Arkadaşımın da desteğiyle iş, ev konusunu ayarladıktan sonra ailemi de yanıma aldım. Şimdi hep birlikte burada yaşıyoruz.” (Mülakat, G21).

“Arkadaşlarımla iş bulma konusunda sorun yaşadığımız dönemlerde birlikte karar alıp İstanbul'a çalışmaya geldik. Sezonluk çalışıp geri Kars'a dönecektik. Geldiğimiz dönemde Allah'ında izniyle 3. köprü inşaatında işe girmek nasip oldu. İşe girdik ve geri dönemedik köprü bitene kadar İstanbul'da kalmak zorunda kaldık. Daha sonrasında ise yeni işler yaparak geri dönmekten vazgeçtik. 4 arkadaş 2014 yılından beri İstanbul'da yaşamaktayız.” (Mülakat, G7).

“Beş kişilik bir aile olarak göç ettik. Babamın daimi bir işi yoktu. Göç ettiğimiz 2009 yılında ailem ciddi bir mali kriz yaşamıştı. Kardeşlerim ve ben de okumaktaydık. Babamın İzmir'de yaşayan akrabalarından birinin mali durumu iyiydi ve babamı oraya davet etti. Biz de zorlanarak da olsa toprağımızı, kökümüzü ardımızda bırakıp göçme kararı aldık.” (Mülakat, G22).

“Ben önceleri tek başıma çalışmak için İzmir'e geldim. Yazın burada bağlarda işçilik yapıyor, kışın Kars'a dönüyordum. Zamanla İzmir'e alıştıkça 4-5 yıl sonra ailemi de alarak İzmir'e geldim. Bir süre karım da benimle birlikte bağlarda bahçelerde işçilik yaptı. Daha sonra Kars'ta köyümüz devlet tarafından istimlak edildi. Yüklü miktarda para aldık. O para ile burada kendimizi geçindirecek bağ bahçe aldık önceleri işçi olduğum bağlarda şimdi sahibi olarak çalışıyorum. Çok mutluyum.” (Mülakat, G26).

“Tek başıma göç etme kararı aldım. Babam bir siyasi partinin ilçe başkanıydı. İktidar olan partinin yanlısı olmadığımız için iş bulma konusunda çok sıkıntı yaşıyordum. Girdiğim her işten bir şekilde atılıyordum hiçbir resmi veya özel firmada iş bulamıyordum. Özgeçmişlerimi okumadan soyadımı görünce beni reddediyorlardı. En sonunda ben de kendi şehrimde yabancı olmanın verdiği huzursuzluğa dayanamayarak doğup büyüdüğüm şehirden ilçeden ayrılmak zorunda kaldım.” (Mülakat, G23).

Kars'tan Batı'ya göçlerin en önemli sebebi işsizlik olsa da eğitim kaynaklı göçlerin %20'lik bir oran ile göç sebepleri içerisinde önemli bir yer tuttuğu

gözlemlenmiştir. Kars'taki eğitim koşulları sebebiyle göç eden görüşmecilerin, göç sebeplerine verdikleri ayrıntılı cevaplar şu şekildedir:

“2014 yılında İstanbul’a üniversite okumak üzere geldim. Dört yıl İstanbul’da yaşadım ardından Kars’a döndüm. Kısa bir süre Kars’ta kaldım ve daha sonra yüksek lisans eğitimi için Ankara’ya gittim. Yaklaşık bir yıl Ankara’da yaşadım ve ardından 2020 yılının Eylül ayında göreve başlamak üzere İstanbul’a taşındım.” (Mülakat, G2)

“Ailemizde göç ablamın üniversite eğitimi için Ankara’ya gelmesiyle başladı. Ardından ben yine eğitim amacıyla Ankara’ya geldim. 2 yıl sonra ailemin geri kalanı da Ankara’ya göç etti.” (Mülakat, G15)

“Liseyi bitirip Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi’ni kazandığım 2013 yılında Kars’tan göç ettim. Okulu bitirdiğimde memleketimde iş olanağım olmayacağını önceden biliyordum. Bunun için ailem de benden yaklaşık 1 yıl sonra Kocaeli’ne taşındı. Ancak Kocaeli’nde de medya sektörü pek gelişmediği için mezun olduğum 2017 yılında İstanbul’a taşındım ve İstanbul’da, Marmara Üniversitesi’nde hem yüksek lisansımı tamamladım hem de iş hayatına atıldım.” (Mülakat, G10).

“Ailemle birlikte göç ettik. Şu anda yönetici olduğum firmada satış temsilcisi olarak çalışıyordum. Çocuklarımın daha iyi bir eğitim alabilmesi için buradan gitmeye çalışıyordum. Ankara’da uygun bir pozisyon açık olduğunu istersem gidebileceğimi söylediler. Bu fırsatı kaçırmadım ve Ankara’ya yerleştim. Zaten bu işim olmasa bile bir şekilde buraya gelecektim çünkü ben çocuklarımın sağlam bir eğitim alıp bu ülkeye bize yararlı birer fert olmasını çok istiyordum. Şükür iyi bir eğitim alıyorlar.” (Mülakat, G17)

“1979 yılında annem, babam ve benden küçük erkek kardeşimle birlikte Ankara’ya göçtük. O zamanlar Kars’ta benim sürekli bir işim yoktu. Günlük yevmiye ile çalışmaktaydım. Kardeşim üniversite okumak istiyordu. O Ankara Üniversitesi’ni kazanınca biz de göç etme kararı aldık. Belki onun orada üniversite kazanması bize de yeni kapılar açar düşüncesindeydik. Öyle de oldu. Ben de bir müddet çalıştıktan sonra Ankara’da bir iş yeri açabildim.” (Mülakat, G18).

“Okul için geldim. Okul dönemimde hem okuyup hem çalışmaya başladım. Pazarlama işiyle uğraşıyordum. Okulum bitene kadar burada geniş bir çevre edindim. Okul bittikten sonrada kısa bir süreliğine Kars’a döndüm. Döndükten sonra Ankara’daki imkânlarımın burada olmayacağını anladım ve o dönemde evlendim. Evlendikten sonra da eşimle birlikte Ankara’ya göç

etmeye karar verdik. Ankara'ya geldikten sonra önce bir avukatın yanında işe başladım sonrasında kendi hukuk büromu açtım. Bu süreçte de Ankara'da geniş bir çevrem oldu. Şu anda avukatlık mesleğimi icra ediyorum ve bunun yanında üyesi olduğum siyasi partinin Ankara ilçe başkanlığını yapıyorum.” (Mülakat, G13).

Kars, iklim koşulları sebebiyle ancak belirli ölçüde tarım yapılabilecek bir kenttir. Bu kentte tarım yapabilmek için tarım yapmaya yetebilecek bir oranda toprağın mülkiyetini üzerinde bulundurmamak gerekmektedir. Görüşmeciler arasında %10'luk bir kesim Kars'ta toprakların yetersiz olması veya miras yoluyla bölünmesi sebebiyle göç etmiştir. Bu sebeplerle göç eden görüşmecilerin verdikleri ayrıntılı cevaplar şu şekildedir:

“Yalnız göç ettim. Babama ait bir tarlamız vardı. Ailem çiftçilik yapıyordu. 9 kardeşiz bir tarla ile geçimimizi sağlamak zor olduğum için askerden geldikten sonra İzmir'e göç etmeye karar verdim. Bu kararımı hemen uygulamaya koyarak İzmir'e göç ettim. Burada evlendim çoluk çocuğa karıştım. Şu an burada bir apartmanın kapıcılığını yapıyor olsam bile Kars'tan daha iyi bir yaşam sürdürüme eminim.” (Mülakat, G29).

“Yalnız göç ettim. Biz 8 kardeşiz Kars'ta 74 metre kare bir arazimiz ve köydeki evimizden başka hiçbir şeyimiz yoktu. Kişi 74 metre kare arazinin neresini eksin neresini biçsin çiftçi bir ailenin çocuğuyum. Ben çiftçilikten uzaklaşmak daha çok gelir edinebilecek bir iş için Kars merkeze gittim. Kars'ta da ne düzgün iş ne düzgün maaş veren bir yer vardı. Yaşım ilerliyordu artık Kars'ta kalamayacağımı düşünerek göç kararı aldım. Buraya ilk geldiğimde kimsem yoktu çevrem yoktu ara işlerinde çalışmaya başladım. İlk geldiğim zaman bekâr odası diye tabir edilen pansiyon tarzı yerlerde kaldım. Burada birçok Karşılıyla birlikte aynı yerde kalıyorduk. Hepsi de buraya geçim sıkıntısından gelmişti. Bu durumu görünce doğru bir karar aldığımı anladım. Sonra daimi bir iş buldum ve buraya yerleştim, evlendim.” (Mülakat, G5).

“Babam rahmetli olduktan sonra, 1975 yılında annem ve kardeşlerimle birlikte göç etmek zorunda kaldık. Kağızman'da kendimize ait küçük bir bahçemiz vardı. Gelirimiz olmadığı için aşırı derecede yoksulluk çekiyorduk. Annemin kardeşlerinin de daha önce İzmir'e göç etmiş olmasından cesaret alarak, İzmir'de iş bularak daha iyi bir hayat yaşayabiliriz umuduyla göç etme kararı aldık ve göç ettik.” (Mülakat, G25).

Kars'ta yaşayan bireylerin Kars için yetersiz olarak gördükleri ortak faktör, sağlıktır. Bu sebeple görüşmeciler arasında %10'luk bir kesim Kars'taki sağlık

koşullarının yetersizliği sebebiyle göç ettiklerini belirtmiştir. Bu görüşmecilerin verdikleri cevaplar genel itibariyle: “Ailemle birlikte göç ettim. Kars'ta hastane ve doktor imkânları yetersiz olduğu için çocuğumun rahatsızlığı dolayısıyla sürekli Erzurum'a gidip gelmek durumunda kalıyorduk. Bu masraf ve külfetten kurtulmak ve çocuğumun daha iyi tedavi edilebilmesi için eşimle birlikte Ankara'ya tayin isteyerek göç ettik.” (Mülakat, G14) şeklindeki ifadeye benzer niteliktedir. Hastane veya doktor eksikliği sebebiyle sürekli şehir dışına çıkmaktansa, tamamen şehirden göç etmeyi tercih ettiklerini belirtmişlerdir.

Kars, 1980 öncesi yaşanan siyasi çatışmaların önemli merkezlerinden biridir. Bu siyasi çatışmalar, zaman zaman bazı Karslı bireylerin göç kararı almalarına sebep olmuştur. Kars'tan güvenlik sebebiyle göç eden bireylerden birinin verdiği cevap şu şekildedir:

“Ben ve eşim göç ettik. O zamanlar henüz yeni evliydik. Çocuklarımız burada doğdu. Kars'ta siyasi olarak sıkıntılı zamanlardı. Sağ – sol, Türk – Kürt meseleleri gibi olaylar sık sık yaşanırdı. Benim babam milliyetçi bir adamdı. Ben de öyleyim. O dönem şehirde hızlı bir sol rüzgârı esiyordu. Benim milliyetçi bir insan olmam bazı kesimleri gücendirmiş ya da öyle bir şeyler. Tam olarak bilemiyorum. Tek bildiğim iki kez üst üste güvenlik sebebiyle dönemin jandarma komutanlığınca uyarıldığım. Bizim gibi sağ görüşlü insanları, sol görüşlü bazı çeteler sıkıştırır ya da iş yerlerine baskın verirlerdi. Evlerimize, iş yerlerimizin duvarlarına bazı yazılar yazarlardı. Benim kendi görüş çevremde sözü geçer bir adam olmam ve kendi iş yerim olması sebebiyle bu insanların dikkatini çekmiş olabilirim. Sözün kısası o dönem bu ve bunun gibi sıkıntılar beni ve özellikle eşimi hayli üzdü. Eşim ilk çocuğuma hamileydi ve daha fazla böyle konulara dayanamayacağını, korktuğunu söylüyordu. Sonunda onu dinleyerek birkaç satılmaz mülkü elden çıkardım ve ailemle birlikte İstanbul'a yerleştim.” (Mülakat, G1).

Görüşmecilerden G1'in göç hikâyesine karşılık, diğer görüşmecilere de Kars'taki bu tür olayları sorulmuş ve cevaplardan hareketle bu tür olayların 1980 öncesinde sıklıkla olduğu, G1'in yaşadığı gibi bir çatışma veya terör gibi olayların günümüzde göç hareketi için önemli bir sebep olmadığı kanısına varılmıştır.

Genel olarak göçe etki eden ekonomik faktörlerle birlikte, göçmenlerin çocuklarının veya kendilerinin daha iyi bir eğitim alması, sağlık koşullarının yetersiz olması, temel belediye hizmetlerinin yerine getirilmemesi, sosyal ve kültürel faaliyetlerin az olması, sıklıkla dile getirilen diğer belirleyici faktörler olmuştur. İşsizlik sebebiyle göç kararı alan bireyler, daha çok sanayinin geliştiği kentler olan İstanbul ve İzmir'e göç etmişken; sağlık, eğitim, mesleki gelişim gibi sebeplerle göç eden bireyler, genellikle Ankara'yı tercih etmiştir.

Görüşmecilerin Göç Ettikleri Yere Uyum Süreci

Göçmenlerin uyum sorunu, bir bireyin göç ettiği yerde karşılaştığı ekonomik, sosyal, kültürel ve psikolojik problemleri; bu problemlerle baş etme stratejilerini, yaşadığı değişimi ve göç ettiği ülkenin ve toplumunun göçmenlerin sorunlarına verdiği tepki ve uyguladığı politikaları içeren bir süreci ifade etmektedir. Göçmen, bu sürecin sonunda ya göç ettiği toplumun bir parçası haline gelmekte ya göç ettiği toplum tarafından dışlanmakta ya da uyum sürecinde başarısız olup kendi dünyasına çekilmektedir. Bu kapsamda görüşmeci bireylere göç ettikten sonra uyum problemi yaşayıp yaşamadıkları sorulmuştur. Görüşmecilerin %70 gibi büyük bir kısmı, ilk göç ettiği zamanlarda uyum problemleri yaşadığını ama zamanla bu problemleri aştıklarını söylemiştir.

Uyum problemi yaşamayan göçmenlerin bazılarının cevapları şu şekildedir:

“Uyum problemi yaşamadım. Kendi küçük dünyamdan çıktığının bilincindeydim ve olabilecek her şeye hazırlıktıydım. Beni zorlayabilecek her şeyi normalleştirerek hayatıma kattım. Şu an İstanbul’da görev yapıyorum, daha önce burada yaşamamış olsaydım çok daha fazla zorlanabilirdim fakat öyle bir durumla karşı karşıya değilim.” (Mülakat, G2).

“Uyum konusunda çok sorunum olmadı. Çünkü akrabalarım hep kendi çevrelerinden olan insanlara tanıştırdılar. Onları tanıyanlarda bana onlar gibi davrandılar içlerine aldılar zamanla bende kendi çevremi kurdum.” (Mülakat, G23).

“Hemşerilerimin yoğun olarak bulunduğu bir bölgeye göç etmiş olduğum için uyum problemi yaşamadım, zaman içinde de İzmir’e tamamen alıştım. Şu an için uyum sağladığımı düşünüyorum.” (Mülakat, G29).

İlişki ağları, Kars’tan göç eden bireyler için şüphesiz büyük önem arz etmektedir. Göç eden bireyler, daha önce göç etmiş olan akraba veya hemşehrisinin yanına gelerek yeni yerleşim alanlarında tutunmaya çalışmaktadır. Kırsal alanlardan kentsel alanlara göç eden bireylerin, uyum sıkıntılarını daha kolay atabilmek, kısa sürede iş bulmak ve konut sıkıntısı çekmemek için tanıdık ve kültürlerin birbirine yakın olduğu yerlerdeki kişilere yakın yerlere göç ettikleri görülmektedir.

İlk göç ettiği zaman uyum problemi yaşayıp zamanla alışan bireylerin cevaplarından bazıları ise şu şekildedir.

“Uyum problemi başlarda yaşadım çünkü yaşadığım şehir küçük bir ilin küçük bir ilçesiydi. Kars’tan büyük şehre gelmek zorladı. Ancak şimdi her şey olması gerektiği kadar güzel ve uyum sağladım bu değişime.” (Mülakat, G24).

“Kars'tan çıkarken zaten iflas ederek gelmiştim. Kendime güvenim kalmamıştı. Tüm bunların yanında yeni bir şehir ne nasıl olur, nereye gidilir, nerede iş yapılır hiçbir şey bilmiyordum. Dolayısıyla alışana kadar zorlandım. Ama artık gayet iyi bir durumdayım. 15 seneden fazladır bu şehirdeyim.” (Mülakat, G21).

“Elbette uyum sorunu çok yaşadım. Daha önce görmediğim bir kente genç yaşta gelmiştim. Neyin nasıl olacağını nereye nasıl gidileceğini bile bilmiyordum. Metro tramvay gibi taşıtları ilk defa görmüştüm ama zamanla her şeye alışabiliyoruz şimdi çok rahatım uyum konusunda bir sorunum yok.” (Mülakat, G7).

“Ankara'da uyum problemi tabi ki yaşadık. Gerek şive olarak gerekse yaşam şartları olarak etkilendik. Şive demişken kasaptan et almaya gittim. Kemiksiz et diyeceğime sümüksüz et istedim. Kasap kovaladı. Ancak hemşeri ve akraba çoğunluğu olunca çok çabuk uyum sağladık. Şu an için tam bir uyum içindeyiz.” (Mülakat, G19).

“Söylediğim gibi küçük bir şehirden büyük bir şehre göç ediyorsunuz tabi ki başta alışmakta çok zorlandık. Kars merkezde ikamet ediyorduk. Orada herkes birbirini tanırdı, bir konuda yardıma ihtiyacınız olduğunda yardımınıza koşacak kişiler sadece akrabalarınız değil komşularınız, dostlarınız, arkadaşlarınız olurdu. İzmir'de bunun eksikliğini çok yaşadık ve bunun da uyum sürecimizi uzattığını düşünüyorum. Ancak uyum sağladık.” (Mülakat, G30).

“Zaman zaman uyum problemi yaşadık, hem ekonomik güçsüzlüğümüz, hem de eğitimimizin yetersiz oluşu sebebiyle dışlandığımız hissine kapıldığımız oldu. Şu an için uyum problemimiz yok, bütün çocuklarımız İzmir'de doğdu, eğitimlerini burada aldılar ve iş hayatlarını burada sürdürüyorlar, dolayısıyla şu anda hiçbir problemimiz bulunmamaktadır. (Mülakat, G25).

Uyum problemleri yaşadığını ve halen daha alışamadığını belirten tek görüşmeci ise şu şekilde cevap vermiştir: “Uyum konusunda halen daha alışamadım. Çünkü Kars'ta doğup büyüdüm. Erzincan'da okuduğum için bir anda kendimi büyük bir şehirde bulmak, yaşanan trafik her yerin uzak oluşunu garipsiyorum ama bu şehirde yeni sayılıyorum umarım zamanla alışırım” (Mülakat, G3).

Görüşmecilerin Sosyal Dışlanma Problemi

Sosyal dışlanma, farklı boyutları olan bir ifade olarak nitelenmektedir. Eğitim, sağlık, kültür, istihdam, siyasi katılım gibi birçok alanda farklı dışlanmışlıklarla karşılaşilmektedir. Sosyal dışlanma, adil olmayan sosyal ilişkileri ve katılım için

gerekli fırsatları içeren sosyal yapılara dâhil olamama durumunu ifade etmektedir (Topgöl, 2016: 270). Sosyal dışlanma, genellikle göç eden bireylerin karşılaştıkları bir durum olmaktadır. Bu sebeple görüşmecilere, göç ettikleri yerlerde herhangi bir sosyal dışlanma yaşayıp yaşamadıklarına dair bir soru yöneltilmiştir.

Cevaplara bakıldığında görüşmecilerden yirmi tanesini kapsayan %70'lik bir kesim herhangi bir dışlanma yaşamadığını, on tanesi ise doğulu olduklarından dolayı ırksal birtakım dışlamalar yaşadığını ama bireylerin büyük çoğunluğunun zamanla tanıdıkça bu davranışlarının değiştiğini belirtmiştir. Bazı görüşmecilerin cevapları şu şekildedir.

“Sayıları dikkate alınmayacak kadar az olan birkaç insanda, doğu illerine yönelik önyargılar bulunmaktaydı. Ama bu önyargılar, birbirimizi tanıdıkça ortadan kalktı.” (Mülakat, G22).

“Doğudan gelmiş olmanın yarattığı bir ön yargı oluyor göç edenlerin yarısından çoğu bu durumu yaşamıştır. Ama tanıdıkça tanıştıkça bu ön yargılar kalktı ve bizi de içlerine kabul ettiler.” (Mülakat, G12).

“Bazı çevrelerce dışlandığımı zaman zaman hissettim. Özellikle çeşitli seçim dönemleri ve ülke gündemini meşgul eden bazı olaylar sonrasında memleketime karşı önyargılar ile karşılaştım. Bu durum beni üzdüğü gibi çeşitli tatsızlıklar yaşamama da sebep oldu.” (Mülakat, G16)

Görüşmecilerin Hemşehrileriyle ve Hemşehri Dernekleriyle İlişkisi

Yabancı bir yerde aidiyet arayışı içinde olan ve varlık mücadelesi veren bireyler için “aynı yerden gelmek” büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple görüşmecilere, göç ettiklerinde yaşayacakları yer tercihleri konusunda hemşehrilerinin yoğun olduğu yerlerin etkisi olup olmadığı sorulmuştur. Buna ek olarak daha önce göç etmiş bireylerin yardımlarının olup olmadığı, göç ettikleri yerdeki hemşehri derneklerine üye olup olmadıkları ve hemşehrileri ile ne kadar sıklıkla bir araya geldikleri gibi sorular da yöneltilmiştir.

Verilen cevaplar doğrultusunda yirmi bir kişi, herhangi bir dernek üyeliğinin olmadığını, dokuz kişi ise köylülerinin, cami cemaatlerinin veya genel olarak Karslıların oluşturduğu derneklere üye olduklarını belirtmiştir. Hemşehri derneklerine üye olmamalarının sebebi sorulduğunda ise genellikle aidat ödemek istememeleri, birden fazla dernek olduğu için kimseyi küstürmek istememeleri, zaman ayıramayacakları, ek külfetlerin çıkacağını düşünmeleri gibi sebepler ileri sürülmüştür. Her ne kadar dernek üyesi olmasalar bile bu kişiler düğün, nişan, cenaze, festivaller, piknikler, kaz geceleri gibi faaliyetlerde hemşehrileri ile bir araya geldiklerini belirtmişlerdir. Yalnızca beş kişi hemşehrileri ile bir araya

gelmediğini belirtmiştir. Görüşmecilere göç ettikleri yeri seçerken hemşehrilerinin yoğun olduğu yerlerin tercih sebebi olup olmaması sorulduğunda, on altı kişi hemşehrilerinin veya akrabalarının yoğun olduğu yerleri tercih ettiklerini, on dört kişi ise böyle bir kaygılarının olmadığını, genellikle iş yerlerine yakınlık konusunun daha ön planda olduğunu belirtmiştir.

Yine göçmen bireylere, “göç ettiğinizde sizden önce göç eden hemşehri veya akrabalarınızın yardımı oldu mu” diye sorulduğunda yirmi iki kişi yardım aldığını, sekiz kişi de herhangi bir yardım almadığını ifade etmiştir. Yardım alan görüşmeciler, çoğunlukla iş bulmalarında, ev bulmalarında, uyum sağlamalarında, cesaretlendirilmelerinde ve hatta göç ettikleri yere tutunmalarında bu yardımların etkili olduğunu belirtmişlerdir. Bu ifadelerden bazıları şu şekildedir:

“Benden evvel göç eden iki arkadaşım orada ev bulmam ve iş yeri açmam için bana yardımcı oldular. Bir süre Kars'tan getirttiğim bazı yöresel gıdaların pazarlamasını yaparak geçimimi sağladım. O süreçte müşterilere ulaşmam ve yeni anlaşmalar yapmam için de yine bu iki arkadaşım yardımcı oldu.” (Mülakat, G1).

“İstanbul'a taşınacağım süreçte ev bulurken ve taşınırken daha önce İstanbul'a taşınmış akrabalarım bana yardımcı oldular. Ancak kiraladığım ev onların yaşadığı bölgeden uzaktaydı. Onlara yakın yaşamak gibi bir amacım olmadı.” (Mülakat, G10).

“Bizden önce Ankara'ya göç eden Hemşeri ve akrabalarımızın oldukça yardımları oldu, ev bulmada Ankara'ya adapte olmada sosyo-kültürel alanda dışlanamamak gibi aynı kültürü yaşamış insanlar olarak hayata tutunmamıza çok faydaları olmuştur.” (Mülakat, G19).

“İzmir'e göç eden hemşehrilerimiz sayesinde oturduğumuz evi çabucak bulduk. Hemşehrilerimizin çocukları, ben ve kardeşlerimle arkadaş oldular ve İzmir'deki yaşamımıza alışmamızı sağladılar. Komşuluk ilişkilerimiz, hemşehrilerimiz sayesinde çok sıcak bir şekilde devam etmektedir.” (Mülakat, G22).

“Yardımları oldu, kiralık ev bulmak konusunda yardımcı oldukları gibi, bizden daha önce göç etmiş olmaları sebebiyle iş ararken de bizi tanıdıklarını ve temiz insanlar olduğumuzu söyleyerek iş bulmamızda yardımları olmuştur. Onların desteği olmasa burada tutunamazdım.” (Mülakat, G25).

Tabi ki çok fazla yardımları oldu. Göç kararını alır almaz akrabalarımıza haber verdik. Sağ olsunlar çevrelerindeki evleri araştırmışlar geldiğimizde bakmamızı bekleyen 5-6 evle karşılaştık

bu bizi çok büyük bir dertten kurtardı. Ev bulma ve yerleşme sürecinde akrabalarımızın yanında kaldık. (Mülakat, G30).

Görüşmecilerin Kars İle Olan İlişkileri

Görüşmecilere Kars ile bağlantılarının devam edip etmediği, Kars'ı ne kadar sıklıkla ziyaret ettikleri ve ziyaret sebeplerinin ne gibi faktörlerden kaynaklandığına dair sorular yöneltilmiştir. Verilen cevaplar genellikle kısa ve öz olmuştur. Görüşmecilerin yaklaşık % 87'si (26 kişi) bağlantılarının kopmadığını, %13 (4 kişi) ise bağlantılarının koptuğunu ve gidip gelmeyi tercih etmediklerini belirtmiştir. Ayrıca görüşmeciler, genellikle yaz tatillerinde, bayramlarda veya düğün, cenaze gibi durumlarda Kars'a gittiklerini ifade etmişlerdir. Bu ziyaretlerinin amaçlarının ise çoğunlukla hem yağ, peynir, kaz gibi alışverişlerini yapmak hem de Kars'ta bulunan ailelerini ziyaret etmek olduğunu eklemiştir.

Görüşmecilerin Gerçekleştirdiği Göç Hareketinden Memnuniyet Düzeyleri

Mülakat soruları arasında, Kars'tan göç eden bireylerin göçten memnuniyet duyup duymadıklarına dair bir soru bulunmaktadır. Buna göre görüşmecilerden yirmi iki kişi yani yaklaşık %75'i net olarak memnun olduğunu ve beklentilerinin karşılandığını belirtmiştir. Sekiz kişi ise memnun olmadıklarını veya kendilerini memnun hissetmek durumunda kaldıklarını ifade etmiştir. Bireylerin göç etme sebepleri farklılık gösterdiği için doğal olarak beklentileri de değişmiştir. Örneğin, güvenlik sebebiyle göç etmiş olan bir bireyin ilgili soruya cevabı şu şekildedir: “Canımızı kurtaralım diye geldik. Kurtardık şükür. Ekonomik olarak daha fazla güçlendik. Belki orada kalsak ne uzar ne kısalırdık. Çoluk çocuk okusun, huzurla büyüsün dedik. O da oldu çok şükür.” (Mülakat, G1).

Toprak yetersizliği ve işsizlik sebebiyle göç eden görüşmecilerden birinin ilgili soruya cevabı şu olmuştur: “9 kardeş bir tarlayla geçinememiz mümkün değildi elbette, kapıcılık yapıyorum, çocuklarımı daha iyi imkânlarla okutmaya çalışıyorum, kirada oturuyorum ama aldığım ücretle hayatımızı idame ettirmeye çalışıyorum. Beklentilerime yüzde yüz ulaşamasam da kısmen ulaştığımı varsayıyorum. Kars'ta bu kadarı bile olamazdı.” (Mülakat, G29).

Eğitim sebebiyle göç eden görüşmeci, ilgili soruya şöyle cevap vermiştir:

“Göç ederken üç beklentim vardı. İyi bir eğitim alabilmek, kendimi geliştirebilmek için fırsatlara sahip olmak ve sosyal, kültürel faaliyetlere daha çok katılabilmek. Ankara, beklentilerimi büyük ölçüde karşıladı. Arkadaş çevremdeki insan profili daha çeşitlilik kazandı. Yeni bakış açıları ve düşünce tarzları ile karşılaştım. Yapabileceğim aktiviteler çeşitlilik kazandı. Benim bu göç ile

eriştiğim çoğu imkân aslında yaşıtılarımın benden çok önce eriştiği ve benim bir adım geride olduğum hissini yarattı.” (Mülakat, G15).

İşsizlik sebebiyle göç etmiş bazı görüşmeciler ise göç sonrası değişiklikleri “hayata döndüm”, “insanca yaşama kavuştum”, “mutlu olmayı öğrendim”, “nefes aldım” gibi uç tabirler kullanarak yorumlamışlardır. Örneğin:

“Buraya yerleştikten yaklaşık 1 yıl kadar sonra her şey düzene oturmaya başladı. Ekonomik bir gücüm vardı artık bu da hem beni hem ailemi mutlu ediyordu. Ailemi geçindirebiliyor hatta gezdirip dolaştırabiliyordum. Çok üst düzey bir gelirimiz yok ama Kars'tan çok daha iyi durumdayız. Ben buraya gelirken hayattan kopmuştum. İzmir beni hayata döndürdü ailemin de desteğiyle kendime artık güvenebilirim dedim ve hayatım daha kaliteli bir döneme girdi daha mutluyum huzurluyum maddi açıdan da sıkıntım yok rahatım beklentim öncelikle maddi sıkıntı yaşamamaktı burada fazlasını kazandım mutlu olmayı da öğrendim.” (Mülakat, G21).

“Yaşam kalitem arttı. Her konuda Kars'tan çok daha iyi bir şehirde olmanın güzelliklerini yaşıyorum. Zorluklarını da çektim ama İstanbul'da yaşamak buna değiyor. Göç ettiğim için tabi ki memnunum insan gibi bir hayat yaşıyorum. Kars'ta imkânlar hep kısıtlıdır. Maddi açıdan bir yerlere gelmek zordur. Ayrıca çocukların öğrenimi sıkıntılı olacaktı burada en azından çocuklarım çok iyi okullara gidiyor.” (Mülakat, G4).

“Kendime özgüvenim geri geldi Kars'tayken o kadar dışlanmışım ki artık benden hiç bir şey olacağını düşünmüyordum. Buraya geldikten sonra başarabileceğimi gördüm ve başarıyorum. En büyük değişiklik bu oldu. Çok memnunum. Gelirken bir beklentim yoktu sadece nefes almak istediğim ama fazlasını aldım hayata döndüm.” (Mülakat, G23).

Göç eden bireylerde memnuniyet oranının yüksek olmasının altında, Kars'tan göç ettikten sonra beklentilerinin büyük oranda karşılanmış olması yatmaktadır. Örneğin göç eden bireyler yüksek ücretli iş bulduklarını, çocuklarının göç ettikleri yerde daha iyi bir eğitim aldığını, yaşam şartlarının yükseldiğini belirtmiştir. Benzer bir çalışmayı Kızılkaya (2014), Ardahan özelinde yapmıştır. Çalışmada göç eden bireylerin memnuniyet düzeyinin yüksek olduğu, gelirlerinin ve refah düzeylerinin arttığı dolayısıyla da daha yüksek bir yaşam koşullarına kavuştukları bulgularına ulaşılmıştır. Bu çalışmada da Kars'tan göç eden bireyler için aynı sonuçlara ulaşılmıştır.

Bazı göçmenler ise göç etmekten sanki memnun olmadıklarını ama memnun olmak zorunda hissettiklerini belirtmişlerdir. “İnsan kendi memleketinde hayatını sürdürmek elbette ki ister ama bazen şartlar eşit olmayabiliyor büyük şehirlerdeki geniş iş sahası sosyal yaşam kolaylığı imkân çokluğu sebepleriyle

memnunuz.” (Mülakat, G11). “Kimse memleketinden göç ettiği için mutlu olmaz. İşsizlik iş bulmak için geldik şimdi eşimde ben de çalışıyoruz.” (Mülakat, G9). “Memnun olmaktan başka şansımız yok yaşadığımız şehri sevmesek bize cehennem olur” (Mülakat, G12). Bir diğer göçmen ilgili soruya şöyle cevap vermiştir:

“Hem memnun hem de memnun değilim diyebilirim. Zaman zaman göç etmeye zorlanmışım gibi hissetsem de aslında öyle olmadığını biliyorum. Önünde sonunda buradan ayrılmam gerekecekti. Küçük kardeşim de okumak için Kars'tan ayrıldı. Şehrin bazı konularda imkânlarının kısıtlı olması göç fikrinin her zaman aklımın bir köşesinde olmasına sebep oldu.” (Mülakat, G16).

Görüşmecilerin Geleneklerine Bağlılık Düzeyleri

Göç hareketi, toplumsal ve mekânsal yapıda önemli bir değişim ve dönüşüm yaratmaktadır. Çünkü göçmenler göç hareketi ile sadece bedensel varlıklarını değil, aynı zamanda geldikleri yerleşim biriminin sosyo-kültürel etkilerini de göç ettikleri yeni yerleşim birimine taşımakta ve kültürel etkileşim yaratmaktadırlar. Bu kapsamda görüşmecilere, “Kars'taki kültürünüzü göç ettiğiniz yere taşıdınız mı”, “göç ettikten sonra geleneklerinize bağlılığınızda herhangi bir değişim oldu mu” gibi sorular yöneltilmiştir.

Göçmen bireylerin hemen hemen hepsi bu sorulara benzer cevaplar vermiştir. Görüşmelerden çıkarılan genel düşünce şu yöndedir: Kars'ta yaşarken geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olmayan bireylerde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Ancak Kars'ta yaşarken geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan bireyler, bazı değişikliklerle birlikte geleneklerini yaşatmaya çalışmışlardır. Yine aynı şekilde hemşehri ilişkileri kuvvetli olan ve hemşehrilerinin yoğun olduğu yerlerde yaşayanlar geleneklerini daha kolay devam ettirmektedirler. İlgili soruya göçmenlerin verdiği şu cevaplar, çıkarılan sonucu doğrular niteliktedir:

“Dini geleneklerimizde bir değişiklik olmadı. Camiimiz aynı içtihatla bağlı. Şükür ehl-i beyt yolundan ayrılmadık. Ama tabi düğünlerimiz, bayramlarımız eskisi gibi şenlikli değil. Nice oldu Nevruz ateşi yakmayalı, baca baca isteyen çocuk görmeyeli. Hep unuttuk bunları. Çocuklara anlatıyorum masal gibi dinliyorlar ama biz hep yaşadık.” (Mülakat, G1).

“Gelenekler yaşadığın yere göre değişmez gelenek aileden öğrenilir ve ömrün oldukça da o geleneğe göre yaşamaya özen gösterirsin. Her gittiğin yerin ayrı bir geleneği olur tabi ama önemli olan büyüklerinin sana öğrettiğini öğrenmektir ve yaşatmaktır bende çocuklarıma aynen böyle öğretmeye çalışıyorum büyüdükçe onlarda bizim gibi oluyorlar.” (Mülakat, G21).

“Yemek kültürümü asla değiştiremiyorum. Et, süt, hamur ürünleri ağırlıklı beslenmeye alışmışız. İnsanlar buralarda bunun garip olduğunu bile düşünüyor. Buradaki insanlar sebze yiyince bana ara öğün yiyorlar gibi geliyor. Hatta arkadaşlarımla sohbetlerde bile dalga konusu oluyor bu çoğu zaman. İnsanlar bizim koşulları bilmedikleri için sebzeye karşı olumsuz tutumumuzu anlayamıyor. Bazen patates soğan bizim sebzemiz diye espri yapıyorum ama bu doğru. Kültürel dili de bazen kullandığımı fark ediyorum. Çok ağız yapan birisi değilim. Ama bazen kelimeler o kadar ani çıkıyor ki insan kullanmadan edemiyor. Sonra bilmeyenler yüzüme bakıyor. Bir keresinde çalışma arkadaşımın kullandığımız ortak dille hemşerim olduğunu anladım.” (Mülakat, G8).

“Göç ettiğimiz Ankara Mamak semti adeta Kars'ın bir mahallesi gibiydi. Yöresel yemeklerimiz örf adetlerimiz hemen aynı şekilde devam etti. Haftada bir gün mutlaka hangel haşıl yaptırılmışımdır. Ben şivemi hiç kaybetmedim. Çocuklarımda kısmen de olsa bu kültürden nasiplenmiştir. Âşık ozan saz ve sözleri evimde yankılanmıştır.” (Mülakat, G19).

“Kars'taki kültürümü muhafaza ettiğimi düşünüyorum. Ancak aşırı bir muhafazakâr tutumum olduğu söylenemez. Farklı kültürleri tanımaya ve benimsemeye de kapalı değilim. Geleneklerime sıkı sıkıya bağlı olmasam da tamamen terk ettiğim söylenemez.” (Mülakat, G10).

“Elbette tam anlamıyla taşımak imkânsızdır. Ancak sonuçta biz Karslıyız ve Kars kültürü ile yetişmişiz. Hemşehrilerimizle de yakın ilişkilerimiz var. Bu sayede, kültürümüzü elimizden geldiğince burada da yaşamaya çalışıyoruz.” (Mülakat, G22).

“Bence, gelenekler geliştirilerek yaşadığın döneme uygun hale getirilebilir. Geleneklerimden kopamam, çok da katı yaşayamam esneklik kazanması gerektiği zaman esnetebilirim. Tabi ki burada da yaşıyoruz geleneklerimizi.” (Mülakat, G17).

Görüşmecilerin Geriye Dönme Konusundaki Görüşleri

Görüşmecilere, Kars'a geri dönmeyi düşünüp düşünmedikleri; düşünüyorlarsa sebeplerinin ve geri dönme şartlarının neler olduğu, düşünmüyorlarsa onları göç ettiği yerlerde tutan sebeplerin ne olduğuna dair sorular yöneltilmiştir. Görüşmecilerin %70'ini kapsayan yirmi bir kişi geri dönmeyi düşünmediğini belirtmiştir. Yedi kişi şu an için geri dönmeyi planladıklarını fakat ileride belki dönebileceklerini söylemiştir. İki kişi ise belirli şartlar altında geri dönmeyi düşünebileceklerini ifade etmiştir. Bu görüşmelerde göçmenlerin geriye dönmelerine bakış açısını net olarak göç ettikten sonra girişimci olan birey

özetlemiştir: “Ben çok büyük sıkıntılar yaşadım. Bulunduğum konuma gelmek için çok çaba sarf ettim. Bu kurduğum düzeni geride bırakıp asla dönmem.” (Mülakat, G24). Yine İzmir’e göç etmiş göçmenlerden biri de çok farkı noktalara dikkat çekmiştir:

“Kars’ın aile yapısı, örnek aile yapısıydı. Özellikle şehirde yaşayan insanların kültür düzeyi yüksekti. Şehir merkezinden sürekli verilen göç ve şehir merkezine yerleşen nüfusun sürekli yabancılaşması bu durumu olumsuz yönde etkiledi. Kars’ın eğitim durumu her geçen gün iyiye gideceğine kötüye gitmekte. Burada suç Karşlılardan ziyade, ilgili devlet yetkililerinde. Kars’a ne eğitim açısından ne de ekonomik açıdan ciddi yatırımlar yapılmaktadır. Yapılan yatırımlar da partizanca belli başlı aileler arasında pay edilmekte. Gençler işsiz. Eğitim seviyesinin düşmesi, bazı gençleri yasa dışı işler yapan kişilere özendirilmekte. Bu yüzden Kars’ta bazı kişiler ve aileler, birtakım vatandaşların can güvenliğini tehdit edebilmekte. Oradaki yetkililer ise, bu duruma kayıtsız kalmakta. Çünkü siyasi hesaplar, bazı insani durumların önüne geçmekte. Şehirdeki insanlar zaten kış mevsiminde çok ağır şartlar altında yaşamaktalar. Sosyal faaliyet yok denecek kadar az. Daha çok sayılabilir ama durum böyle. Biz göç etmeden de böyleydi, şimdi de böyle. Devlet bu sorunlara çözüm bulamadığı sürece, bırakın benim dönmemi Kars daha çok göç vermeye devam edecektir.” (Mülakat, G22).

Belirli şartlar altında geri döneceklerini söyleyen iki kişinin de ilk şartları Kars’ta iş imkânlarının artmasıdır. Zaten kendileri de Kars’ta düzenli bir iş bulabilirlerse, geri dönmeyi düşünebileceklerini belirtmişlerdir:

“Kars’a tekrar dönmeyi düşünürüm. Ancak buradaki en önemli beklentim iş olanağıdır. Ardından da sosyal hayat gelir. Eğer kendimi geliştirebileceğim ve ekonomik olarak hayatımı kolaylıkla idame ettirebileceğim bir olanağım olursa Kars’ta yaşamayı tercih ederim. Ayrıca kültür, sanat, eğlence mekânlarının da artması gerekir. Şu anda Kars’ta sosyalleşebilecek ortamlar maalesef az.” (Mülakat, G10).

Görüşmecilerin Gözünden Kars’tan Göçün Sebepleri

Görüşmecilere, “yıllardan beri Kars’ın göç vermesinin en önemli sebebi sizce nedir”, “bu göçlerin önlenmesi için neler yapılması gerekir” sorusu yöneltilmiştir. Daha önce de vurgulandığı üzere göçmenlerin hemen hemen hepsi, göçlerin en çok ekonomik sebeplerden kaynaklandığını ifade etmiştir. Ancak bunun yanında eğitim koşullarının yetersizliği, sağlık koşullarının yetersizliği, sosyal ve kültürel faaliyetlerin az olması, sosyalleşebilecek alanların olmaması, belediye hizmetlerinin yeterli düzeyde verilememesi, göçün diğer sebepleri arasında gösterilmiştir. Bazı göçmenler de Kars’ın hak ettiği değeri

görmediğini, devlet tarafından terk edilmiş olduğunu ve yeterli yatırımların yapılmadığını dile getirmişlerdir. Bu konuya dair görüşmecilerden alınan bazı cevaplar şu şekildedir:

“İş olanaklarının kısıtlı olması ahbap çavuş ilişkisinin fazla olması sanki devlet yokmuş gibi işler yürüyor adamın varsa işe girersen yoksa yandın.” (Mülakat, G24).

“Şehir büyümedi. Ardı Ermeni önü Dadaş. Ne o yana büyür ne bu yana. Erzurum almış başını gitmiş. Kars öyle kaldı. Siyasilere zamanında da tutarlardı şimdi de Erzurum’u tutuyorlar. Yatırım yok yatırım. Bacımı ameliyata buraya getirdik. Senesi oldu olmadı. Hangi zamandayız doktora İstanbul’a mı gidilir? Devlet sahip çıkmaz bizim memlekete. Uzak olan gönle de ırak olur.” (Mülakat, G1).

“İşsizlik, ağır mevsim şartları, insanların ekonomik açıdan yaşadığı bunalımlar, eğitim olanaklarının kısıtlı olması, sağlık kurumlarının ve personellerinin yetersizliği, sosyal anlamda yapılabileceklerin kısıtlı olması, ciddi yatırımlar gelmemesi, gelen yatırımların partizanca pay edilmesi, Ardahan ve Iğdır illerinin Kars’tan koparılması vs. sebep ve sorun çok. Bu sorunların çözümü için en önemli aktör devlet. Devlet, bu adaletsizlikleri ortadan kaldıracak, Kars’ı çekici bir şehir haline getirecek. İnsanların güvenli ve huzurlu yaşayabilecekleri bir ortam sunacak. Eğitim olanakları, sağlık olanakları artırılacak, kışın yakıt sübvansiyonu sağlanacak. Köylümüze hazır para verilmeyecek, onları köyünde üretim yapmaya teşvik edici politikalar üretilecek. Kars kıymetli bir şehirdir. Ama bu şehrin kıymeti devlet yetkilileri tarafından da bilinmelidir. Türklüğün Kafkasya’ya ve Asya’ya açılan kapısı, bu muameleyi hak etmemektedir.” (Mülakat, G22).

“İklim, diğer bölgelere uzaklık, iş imkânlarının sınırlı oluşu, eğitim anlamında öğrenmeye açık kesimi tatmin etmeyişi şeklinde sıralanabilir. Bunun yanında sosyal anlamda da insanlar umduğunu bulamıyor. Son zamanlarda bunun giderek değiştiğini görmek mümkün ancak yeterli değil. Şehir gelişmeye ve değişmeye çok müsait ancak gerekli yatırımların sağlanmadığını düşünüyorum. Bir para akışı sağlandığında ve yukarıda saydığım bazı sebeplerde gözle görünür bir değişiklik olduğunda göçlerin önüne geçilebileceği kanısındayım.” (Mülakat, G2)

“Birçok sebebi var önceleri kan davaları güvenlik sıkıntıları göçe sebep oluyormuş. Bence şimdi de onların yerini işsizlik, yoksulluk, eğitim ve sağlık gibi faktörler göçe sebep olmaktadır. Eğitimden kastım okul üniversite değil insanların kendilerini

geliştirebilecekleri ortam sosyalleşebilecekleri imkânlar, sağlık konusu da ben göç ederken insanlar Erzurum'a hastaneye yetiştirilmeye çalışırken ölüp gidiyorlardı. Tabi şimdi ki durum nasıl bilemem.” (Mülakat, G14)

“Birçok sebep sayabilirim. İş imkânları, sosyal kültürel faaliyetlerin azlığı, diğer şehirlere uzaklığı, belki soğuk olması bile olabilir. Ama bence en büyük sebebi yeterince yatırım yapılmaması ve reklamının yapılmamış olması. Yatırımların yeni yeni canlandığını görüyoruz. Mesela doğu ekspresi reklamı çok güzel yapıldı. Ama peki buradan gelen turistler için yeterli alt yapı var mıydı mesela? Bu turistleri memnun edebildik mi? Kaşarı balı onlara 2 katına sattık mı? Peki ya onlar tekrar gelecek mi? Bence bunların cevapları nesnel olursa sebep bulunabilir. Ayrıca maalesef Kars ciddi bir beyin göçü vermektedir. Çok az lise arkadaşım şuan Kars'ta yaşıyor. Sorsanız hepimiz eğitim için göç ettik.” (Mülakat, G8).

“Şehre yeterince yatırım yapılmadığını düşünüyorum. Şimdilerde bu açık kapatılmaya çalışılsa da bir parça geç kalınmış gibi. Bu imkânsızlıklar ise insanların farklı şehirlerde düzen kurmayı tercih etmelerine sebep oldu.” (Mülakat, G16)

“En önemli sebebi bence işsizliktir. Kars'taki gençler işsiz. Ne düzgün bir fabrika açıldı. Ne de gençlerimize iş imkânı sağlayacak bir yatırım yapıldı. Olan fabrikalarımız da kapatıldı. Eğitim imkânları kısıtlı. Özellikle gençler için sosyal imkânlar kısıtlı. İklimi çok sert. Şehir büyümüş gözüküyor. Ama mimari yapısı korunmamış. Devlet adeta güzelim tarihi şehri kendi haline terk etmiş durumda. Kars'tan verilen göçler yüzünden Kars'ta asıl Karşlı eski Karşlı diyebileceğimiz ailelerin sayısı azalmış. Şehir, Kars'ın kültürünü bilmeyen, bu kültüre yabancı olan başka insanlarla dolmuş. Sağlık alanında çoğunlukla Erzurum'a bağımlı bir şehir. Kars'a ciddi devlet yatırımları şart. Gençlere yeni iş kolları oluşturulmalı. Eğitim imkânları güçlendirilmeli. Hastane açmak yetmez. İçini nitelikli elemanlarla ve ekipmanlarla donatmak gerekir. Kışın Kars zor olsa da ayrı bir güzeldir. Devlet ve oradaki yatırımcılar bunu kullanarak turist çekebilmeli. Şehir adeta tarihin beşiği gibi. Birçok medeniyete ev sahipliği yapmış Başka bir ülkede olsa çok daha iyi bir muamele görürdü ama bizde kendi haline bırakılmış. Birtakım yetkililer artık verilen bu zararın önüne geçmeli, gerçek Kars'ın gün yüzüne çıkması için çabalanmalı.” (Mülakat, G18).

“Kars'ta göçün en önemli sebebi işsizlik. Hem eğitimsiz hem de eğitilmiş insanlar Kars'ta kendilerine maalesef bir gelecek

göremiyorlar. Eğitimsiz ve kırsal alanlarda yaşayan insanlar, hem garantili bir iş bulabilmek hem de çocuklarına daha iyi eğitim imkânı yaratabilmek için göç ediyorlar. Üniversite mezunu gençler ise benim gibi mesleklerini icra edebilecek alanlar bulamıyorlar. Bu göçlerin önlenmesi için hem şehrin iş, eğitim ve sağlık olanaklarının artırılması hem de insanların daha fazla sosyalleşebileceği alanların yaratılması gerekir diye düşünüyorum.” (Mülakat, G10).

Sonuç ve Öneriler

Türkiye’de 1950’li yıllardan sonra bir taraftan ulaşım ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmelerin toplumsal hareketliliği artırması, diğer taraftan geleneksel tarım tekniklerinin terk edilmesi, tarım topraklarının orantısız bölünmesi, toprak verimindeki düşüklük ve yanlış tarım politikaları gibi nedenlerle kırsal alanlardan büyük bir kopuş süreci başlamıştır. Buna paralel olarak da kentleşme oranları giderek artmıştır. hız kazanmıştır. Bu yıllardan itibaren, Türkiye’de sanayi ve endüstri sektörlerinde meydana gelen gelişmeler sonucunda mekânsal kalkınma başlamıştır. Bu sektörlerin hâkim olduğu yerleşim yerleri, zamanla büyüyen ve gelişen merkezlere dönüşmüştür. Kentleşme olgusuna paralel olarak, bu tür özelliklere sahip olan yerleşim merkezlerine gittikçe artan bir göç eğilimi gerçekleşmiştir. Mekânsal kalkınma sonucu ise Türkiye’de sosyo-ekonomik gelişme bakımından bölgeler arasında farklılıklar oluşmuştur. Bu bölgesel farklılıklar da göçün yönünü belirlemiş ve göç hareketleri doğudan batıya doğru yönlenmiştir. Halen daha göçün çok önemli bir bölümünü Marmara, Ege ve Akdeniz bölgeleri çekmektedir. Sosyo-ekonomik bakımdan gelişmiş olan iller, net olarak göç almıştır. İstanbul her zaman ülke düzeyinde en önemli çekim merkezi olmuştur. İstanbul’un yanında İzmir, Ankara, Kocaeli, Tekirdağ, Antalya, Bursa, Mersin, Muğla, Adana gibi illerde belli başlı çekim merkezleri konumundadır.

En çok iç göç veren 14. il olan ve büyükşehir statüsünde bulunmayan Kars özelinde bakıldığında, göç vermesinin en temel sebebi işsizlik olmakla birlikte, eğitim ve sağlık koşullarının yetersizliği, toprakların bölünmesi, iklim koşullarının elverişsizliği, sosyal hayatın sınırlı olması gibi sebepler gösterilebilir. Bu noktada çalışmanın bulguları ve hipotezleri arasında bir karşılaştırma yapılacak olursa;

“Kars’tan Batı’ya göçü tetikleyen en önemli faktör ekonomi faktörüdür.” Karşı katılımcıların, çoğunlukla belirli bir düzen kuramadıkları, ekonomik olarak refah sağlayamadıkları için genç yaşlarında göç etmeyi tercih ettikleri tespit edilmiştir. Katılımcıların %67’lik kısmı işsizlik sebebiyle göç etmişlerdir. Kars’ın en yakın komşu ili olan Ardahan özelinde çalışma yapan Kızılkaya (2014) işsizlik sebebiyle Ardahan’dan göç edenlerin oranını %75.8 olarak tespit etmiştir. Bu hususta Ardahan ve Kars’ın kader birliği yaşadığını ve hipotezin doğrulandığını söylemek mümkündür.

“Kars'taki eğitim ve sağlık koşullarının yetersizliği göç hareketine sebep olmaktadır.” Bireylerin göç etmelerindeki en önemli sebep işsizlik faktörü olmakla birlikte, tek belirleyici faktör bu değildir. Eğitim koşullarının yetersizliği, sağlık koşullarının yetersizliği, sosyal alanların kısıtlı olması, sosyal aktivite alanlarının az olması, tarım topraklarının bölünmesi, iklim ve hava koşulları, kişisel gelişim imkânlarının kısıtlı olması gibi faktörler de Kars'tan göç hareketine sebep olmuştur. Polat (2007) Ağrı Alt Bölgesinde (Ağrı, Ardahan, Kars, Iğdır) yapmış olduğu çalışmada sadece yüksek gelir elde etmek isteyen kişilerin değil, aynı zamanda geliri olup da kendisine sunulan sosyal olanaklardan (eğitim, sağlık gibi) memnun olmayan nüfus kesimlerinin de göç hareketi gerçekleştirdiğini belirtmiştir. Yine Kars'ın da içerisinde bulunduğu TRA2 Bölgesi'nde Özyakışır'ın (2012) yapmış olduğu araştırmada da bölgeden göçe sebep olarak işsizlik, yoksulluk, düşük gelir düzeyi, eğitim, sağlık ve sosyal imkânsızlar gibi sosyo-ekonomik faktörlerin bulunduğu belirtilmiştir. Aynı şekilde yapılan bu araştırma sonuçlarında da ekonominin yanında eğitim ve sağlık koşullarının yetersizliği göç nedenleri arasında önemli bir yere sahip olduğu verisine ulaşılmıştır.

“Kars'ın küçük bir şehir olması, Karşı bireylerin birbirleriyle ilişkilerinin daha sıkı olmasını sağlamakta ve Karşı bireyler, Batı'ya göç etseler dahi orada bulunan hemşehrileriyle ilişkilerini devam ettirmektedirler.” Hemşehrilik ilişkilerinin genellikle bir dernek vasıtasıyla olmasa da sürdüğü görülmektedir. Katılımcıların %70'inin herhangi bir derneğe üyeliği bulunmamakta ancak hemen hemen hepsi Karşı hemşehrileriyle düğün, nişan, cenaze gibi törenlerde veya piknik, festival, şenlikler, kaz geceleri gibi etkinliklerde bir araya gelmeye özen göstermektedir. Aynı kültürü yaşamış insanlar olarak bu tür faaliyetlerin hayata tutunmalarında çok önemli bir paya sahip olduğunu belirttiler.

“Göç eden bireylerin veya ailelerin, göç ettikleri ildeki yeni yerleşim yerlerinde hemşehrilerinin olup olmaması, onların geleneklerine bağlılığını olumlu etkilemektedir.” Görüşmeciler, göç ettikleri şehirlerde çoğunlukla geleneklerini yaşatmaya çalışmaktadırlar. Yapılan görüşmeler sonucunda hemşehri ilişkileri kuvvetli olan bireylerin veya hemşehrilerinin yoğun olduğu yerde yaşayanların geleneklerini daha kolay devam ettirdikleri tespit edilmiştir. Hemşehri ilişkileri kopmuş Karşı bireylerin ise geleneklerinin zayıfladığı giderek kaybolmaya yüz tuttuğu görülmüştür.

“Kars'tan büyük şehirlere göç eden bireyler, gittikleri yerlere uyum sağlamakta çok zorlanmamışlardır.” Görüşmecilerin %70'lik bir kısmı ilk göç ettikleri zaman uyum problemi yaşadıklarını ve zamanla bu problemleri aştıklarını belirtmişlerdir. Bu uyum problemlerini aşmalarında en büyük desteği, onlardan önce göç etmiş hemşehrileri veya akrabalarından gördükleri tespit edilmiştir.

“Göç hareketini gerçekleştiren bireylerin memnuniyet düzeyleri yüksektir ve geriye göç hareketinin gerçekleşmesi muhtemel görünmemektedir.” Kars'tan göç etmiş bireylerin yaklaşık %75'i mutlu ve beklentilerini büyük ölçüde karşılamıştır. Bu bireyler artık Kars'ı, tatillerde gelinebilecek ve yöresel alışverişlerin yapılabileceği bir yer olarak görmektedirler. Benzer bir çalışmayı Ardahan üzerine yapmış olan Kızılkaya (2014), Ardahan'dan göç eden bireylerin %72,3'ünün memnun olduğunu, gelirlerinin ve refah düzeylerinin arttığını dolayısıyla daha yüksek bir yaşam koşullarına kavuştuklarını ifade etmiştir. Bu çalışmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır.

Katılımcıların hemen hemen hepsi, Lee'nin “İtme-Çekme Kuram”ındaki gibi göçün avantaj ve dezavantajlarını hesapladıklarını ve buna göre göç kararını aldıklarını göstermiştir. Bu kurama göre değerlendirildiğinde, Kars ili, ölçülebilir itici sebeplerin birçoğuna sahiptir. Kars'taki kişi başı yurtiçi hâsıla, kişi başı katma değer verileri, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerindeki üretim payı, işsizlik, istihdam, iş gücüne katılım oranı, iklim şartları vb. gibi faktörler şehrin itici faktörleri oluşturmaktadır. Diğer iller ile karşılaştırıldığında, bu yönleriyle Kars ilinin olumsuz verilere sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, bölgesel dengesizliklerin Kars'tan yapılan göç hareketine büyük etki yaptığı söylenebilir.

Özetlenecek olursa, iç göçün olumsuz sonuçlarının ortadan kaldırılması veya minimum seviyeye düşürülmesi için iç göç olgusuna sebep olan etkenlerin iyice çözümlenmesi ve bu etkenlere dair önleyici politikaların geliştirilmesi gerekmektedir. Çalışmadaki analizin temelini oluşturan iç göçlerin meydana gelmesinin ağırlıklı sebebi geçim sıkıntısı ve işsizlik gibi ekonomik faktörlerdir. Çalışmanın konusu olan Kars'tan Batıya göç hareketlerini durdurmak veya azaltmak için aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

- Göçü önlemenin en önemli yolu şehirde yatırımı ve kalıcı istihdamı arttırmaktır. Bunun için de sadece kamu kesimin yatırım yapması değil, özel kesiminde yatırım yapması sağlanmalıdır.
- Üreticiyi memnun eden, ürünleri değerinde satın alan modern hayvan pazarları, et kombinaları ve mandıralar inşa edilmelidir.
- Şehirde üretime katkı sağlayabilecek meslek edindirme kursları düzenlenmelidir. Ayrıca kentteki meslek liseleri ve meslek yüksekokulları da kente hizmet edilebilecek bölümlerle desteklenmelidir.
- Temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan kentte toprak sahiplerine değil, toprağı işleyene özellikle nakit para olmamak şartıyla mazot, gübre, tohum, yem gibi destekler verilmelidir.

- Bölgesel kalkınmayı sağlamak için faaliyet gösteren ajansların (SERKA TKDK KOSGEB) daha anlaşılır, sade ve bürokrasiden uzak faaliyet göstermesi sağlanmalıdır.
- Atama yoluyla kente gelen bireylerin kalıcılığını sağlamak amacıyla onlara lojman, ek ödeme, servis vb. imkânlar sağlanmalı, böylece kentte daha uzun süre kalmalarının önü açılmalıdır.
- Sağlık alanında yatırımlar yapılmalıdır. Şehirde yalnızca kamu hastaneleri bulunmaktadır. Özel sektör sağlık alanında da teşvik edilmeli ve kamu hastanelerindeki makine, teçhizat ve bunları kullanabilen uzman kişiler artırılmalıdır.
- Şehirde temel belediyeçilik hizmetleri alanında aksaklıklar önlenmeli ve bu aksaklıkların giderilerek alt yapı ve üst yapı çalışmalarının bir an önce tamamlaması sağlanmalıdır.
- Bireylerin sosyalleşebileceği, birlikte vakit geçirebileceği sosyal alanlar oluşturulmalıdır. Bu sosyal alanlar yalnızca kent merkeziyle sınırlandırılmamalı, kırsal alanda da yaygınlaştırılmalıdır.
- Bireyleri mutlu edecek, psikolojik yorgunluklarını atabileceği belirli sıklıkta kültürel, sosyal faaliyetler düzenlenmelidir (Konser, Festival, Şenlikler vb.).
- Şehir hem medeniyetlerin beşiği olması dolayısıyla hem de kış mevsiminde yağan kendine özgü “kristal” kara sahip olması dolayısıyla ciddi bir turizm potansiyeline sahiptir. Bu potansiyel, iyi değerlendirilerek açığa çıkarılmalı ve Kars'a gelen turistlerin şehirden memnun ayrılmaları sağlanmalıdır.
- Kobilerin ve esnafların gelişmesi için faizsiz ve uzun vadeli krediler verilerek, işsiz nüfusun istihdam edilmesine destek olunabilir. Bu sayede kariyer sebepli göçün önüne geçilebilir.
- Kars kazıyla, hayvansal ürünleriyle meşhur bir şehirdir. Ancak son yıllarda Kars'ta yetiştirilen kazın Karşılara dahi yetmediği, farklı şehirlerden kaz temin edildiği bilinmektedir. Yetkililer acilen bu durumun önüne geçmeli, kaz üretim çiftlikleri kurulmalı ve yaygınlaştırılmalıdır.
- Kente önemli bir istihdam kapasitesi kazandıran Şeker Fabrikası'nın faaliyetlerine verimli bir şekilde devam edebilmesi için şeker pancarı üretimine teşvik verilmelidir.

Kaynakça

- Akçayöz, V., Çakas, T., Öztürkkan, Y., Yazıcı, S. & Yurdalan Ö. (2007). *Kars Kent Rehberi*. İstanbul: A4 Ofset.
- Akçora, E. (1996). Türk tarihinde göçler ve önemli sonuçları. *Bilig (Bilim ve Kültür Dergisi)*, (2) 241-246.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.
- Başel, H. (2003). *Sosyal Politika açısından iç göçler: Sivas'tan İstanbul'a göç örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Başel, H. (2007). Türkiye'de nüfus hareketlerinin ve iç göçün nedenleri. *Sosyal, Siyaset Konferansları Dergisi*, 53, 515-542.
- Boya, O. L. & Kafalı, M. A. (2008). *Kars Strateji Geliştirme Raporu*. Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası Yayınları.
- Bülbül, S. & Köse, A. (2010). Türkiye'de bölgeler arası iç göç, hareketlerinin çok boyutlu ölçekleme yöntemi ile incelenmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 39(1), 75-94.
- Coşkun, O. (2008). İç göçler açısından Erzurum ilinin analizi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 13(20), 239-266.
- Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars İl Yılığ*. (Anonim). (1999). Ankara: Önder Matbaacılık.
- Çelik, F. (2002). İç göçlerin seçkinlik yaklaşımı ile analizi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 276-296.
- Çelik, F. (2005). İç göçler: Teorik bir analiz. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 167-184.
- Çelik, F. (2006). İç göçlerin itici ve çekici güçler yaklaşım. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27, 149-170.
- Çelik, N. (2012). *Türkiye'de göç veren illerde iç göç sorununun yönetiminde stratejik planlama modeli yapılandırılması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Zonguldak.
- Demircioğlu Yıldız, N.(2001). *Kars kentinin kentsel peyzaj planlaması yönünden yapısal analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Dücan, E. (2016). Türkiye'de iç göçün sosyo-ekonomik nedenlerinin bölgesel analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 167-183
- Karadeniz, Y. (1994). *Sosyo-Kültürel ve Tarihi Açısından Kars*. İstanbul: Seviye Yayınevi.
- Kaya, M. (2002). Beyin göçünün nedenleri. *Konya Ticaret Odası Lonca Dergisi*, 10, 10-12.

- Kırzioğlu, F. (1991). *Kazım Karabekir (Kendi Eserleri. Haltercümeleri ve Arşiv Belgelerine Göre)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kızılkaya, Y. M. (2014). *Türkiye'de iç göçün sosyo ekonomik nedenleri: Ardahan ili örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Kocaman, T. & Beyazıt, S. (1993). *Türkiye'de iç göçler ve göç edenlerin sosyo-ekonomik nitelikleri*. Ankara: DPT Yayınları.
- Koçak, Y. & Terzi, E. (2012). Türkiye'de göç olgusu, göç edenlerin kentlere olan etkileri ve çözüm önerileri. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3, 163-184.
- Lee, E.S. (1966). A theory of migration. *Demography*, 3(1), 47-57.
- Özyakışır, D. (2012). *İç göç hareketleri ve geriye (tersine) göçün belirleyicileri: tra 2 bölgesinden (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) İstanbul'a gerçekleşen göç üzerine bir saha araştırması*. Yayınlanmış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Pazarlıoğlu, M. V. (2007). İzmir örneğinde iç göçün ekonometrik analizi. *Yönetim ve Ekonomi*, 14(1), 121-135.
- Polat, D. (2007). *Ağrı alt bölgesinde (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars) gelir dağılımı ve göç (bir uygulama)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Sağır, M. (1997). *Sivas'ta kentleşme işsizlik ve göç*. II. Ulusal Sosyoloji Kongresi'nde sunulmuş bildiri, (s. 379-389), Mersin.
- Şener, R., Kurtuluş, V., & Sarıcı, Ö. (2009). *Kars Gezi Rehberi*. İstanbul: Tablet İletişim.
- Taşçı, F. (2009). Bir sosyal politika sorunu olarak göç. *Kamu İş, İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 10(4), 177-204.
- Tekeli, İ. (1998). Türkiye'de İç Göç Sorunsalı Yeniden Tanımlanma Aşamasına Geldi. Türkiye'de İç Göç Konferansı: 6-8 Haziran 1997- Bolu: Bildiriler (s. 7-21). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Topgül, S. (2016). Sosyal dışlanma ve göç: Mülteci işçiler örneği. *Sosyoloji Dergisi*, (33), 169-289.
- Türkiye İstatistik Kurumu Eğitim İstatistikleri, 2019-2020.
- Türkiye İstatistik Kurumu Hayvancılık İstatistikleri, 2019.
- Türkiye İstatistik Kurumu Nüfus İstatistikleri, 2019.
- Türkiye İstatistik Kurumu Sağlık İstatistikleri, 2018.
- Türkiye İstatistik Kurumu Tarım İstatistikleri, 2019.
- Türkiye İstatistik Kurumu Ulaştırma İstatistikleri, 2019.
- Ural, S., Akyüz Orat, J., Oran Arslan, N., Bingöl, A. & Tuysuz, C. (2011). *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete*. Erzurum: Kafkas Üniversitesi Yayınları.

- Varol, N. & Gültekin, T. (2016). Etkin bir göç faktörü: Afetler. *Antropoloji Dergisi*, 32, 43-51.
- Yalçın, C. (2004). *Göç sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Yelda, S. (2010). Terör mağdurları: Geriye göç çözüm mü?. *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, 1(1), 17-35.
- Yemen, A., Ölmez, Ü. & Oruç, S. (2017). Ankara'nın göçmen Türkmenleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(4), 1123-1142.
- Yıldız, A. (2017). Göç olgusu ve göçün ekonomik etkileri: Türkiye örneği. A. Yatkın (Haz.). 11. Kamu Yönetimi Sempozyumu 28-30 Eylül 2017- Elazığ: Bildiriler (s.1825-1841).